

Jan Leijten
De verschrikkelijke
eenzaamheid van
de inbreker

Uitgeverij Balans

DE VERSCHRIKKELIJKE
EENZAAMHEID VAN DE
INBREKER

Gevoelig, geestig, erudiet, humaan, scherp, een goed schrijver: al deze kwalificaties zijn van toepassing op Jan Leijten, die advocaat-generaal is bij de Hoge Raad der Nederlanden.

De titel van zijn boek *De verschrikkelijke eenzaamheid van de inbreker* getuigt van een opmerkelijk inlevingsvermogen in 'de andere kant van de zaak'. Jan Leijten passeert de grenzen van conventioneel denken en vooroordeel: de duistere, onbekende wereld krijgt menselijke trekken.

De auteur beschrijft op zeer eigen wijze allerlei fenomenen in ons bestaan. Hij verast met zijn talent om over ogenschijnlijk gewone dingen te schrijven. Hij doet ontdekkingen in de trein, in kranteberichten, in de literatuur. Hij beschrijft het heel intieme. Hij wijst op essentialia in wet en rechtspraak. Hij mijmert, haalt fel uit, is weemoedig soms, scherpzinnig altijd. Hij schrijft voor zich uit en komt zichzelf tegen. Hij bewondert en verwijt, en laat in alles de lezer meeleven.

De verschrikkelijke eenzaamheid
van de inbreker

Jan Leijten
De verschrikkelijke
eenzaamheid van
de inbreker

1992
UITGEVERIJ
BALANS

1992 Uitgeverij Balans
Copyright © 1992 J. Leijten, Nijmegen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Verspreiding voor België: Uitgeverij Kritak, Leuven

ISBN 90 5018 157 0
NUGI 691

INHOUD

Woord vooraf	7
Geld en de hemel	9
Geld op aarde	10
De zin aan het begin	13
De taal van het recht	16
De doodstraf	19
Thou Kingdom come	27
Burgerlijke ongehoorzaamheid	29
Ter herdenking	31
Proza dat als een man op je afkomt	34
Kromme carrières	37
Gore Vidal	41
Het ongeschrevene	48
Terug naar de bron	51
De lijn en de cirkel	56
Panis angelicus fit panis hominum	59
Persvrijheid	60
Eufeminisme	66
Hebbelijkheden of onhebbelijkheden van rechters	
hier en daar	67
Welk verhaal verdient geloof?	71
Het recht en de opgegeten scheepsjongen	73
Het recht en de toch niet opgegeten dochter Johanna	75
Havel en het recht	77
Vaclav Havel	80
Schuine taal	84
Walras is de naam	85
Zieker uit het ziekenhuis	92
De Hoge Raad in oorlogstijd	99

\$ 150.000	107
Over advocaten en rare gewoontes	108
Afgezet	113
Afgetreden	114
'De tout mon coeur'	116
Droogstoppel	117
Driemaal trouwen met twee vrouwen	122
Zijn fout, jouw schuld	126
Verschikkingen van hier	135
Heel kort	137
Dit geheim is niet zo groot of: de rechter als ezel	139
Van Kooten, niet De Bie	144
Goud waard	147
Laudamus (te)	149
Met grote blijdschap	150
Ver heen	152
Mannen die hun kind niet mogen erkennen	153
De verschrikkelijke eenzaamheid van de inbreker	157
Onbespied?	160
(O)rwell (O)nsterfelijk of: She was still singing	165
Solidariteit als gevaar	171
De rakkers zijn nu rechts	176
Over incest en aanverwante zaken	179
Wolken	182
Prachtig plagiaat	183
De ochtenden	188
De nachten	192
Vond je het leuk?	193
Register van eigennamen	197

WOORD VOORAF

Sommige functies nopen tot zwijgzaamheid buiten het strikte vakgebied. Als dat ook geldt voor de functie van advocaat-generaal bij de Hoge Raad, zit ik met deze publikatie – een niet al te pril debuut – helemaal mis, want zowat alles wat hier geschreven staat valt buiten mijn eigenlijke ambtsterrein. Maar zowat alles heeft er toch ook weer nogal veel mee te maken. Er valt over te twisten of de publikatie van deze soms heel persoonlijke ontboezemingen wel verstandig is. Maar voor een twist moet er minstens een aan de kant van de voorstanders staan. Dat zal ik dan maar zijn. Dat neemt echter niet weg, dat mij duidelijk de fantasie heeft ontbroken om op de idee waar zo'n boekje uit ontstaat te komen. Die fantasie is van de uitgever en ik beschouw hem dan ook voor een flink percentage als medeschuldige aan deze uitgave. Maar eenmaal begonnen kreeg mij de koorts te pakken. Tussen vele bedrijven door ben ik niet – als Orwells' proletarische vrouw – blijven zingen (gelukkig maar) maar wel blijven schrijven en of dat nu zo gelukkig is, moeten anderen maar uitmaken. Ik schreef en schreef en behield geen enkel overzicht over het geschrevene, want alles wat klaar was ging hals over kop naar Uitgeverij Balans te Amsterdam. Plotseling hoorde ik dat er genoeg kopij was voor een boek. En even plotseling hield ik met schrijven op, niet omdat ik uitgeschreven was, maar omdat de achterstanden elders begonnen op te lopen. En in de rechtspraak is dat een doodzonde. Ik heb, toen ik het geheel nu onlangs weer onder ogen kreeg, met moeite de moed opgevat om erin te gaan lezen. Want dat valt altijd bitter tegen. Maar wat mij als het meest merkwaardig opviel was, dat ik soms heb gelogen. Je hoort van allerlei moois over wat

schrijven eigenlijk is maar ik bedoel het niet diepzinnig. Niet zoiets als de waarheid liegen en zo, maar gewoon willens en wetens schrijven wat niet waar is. Zulke dingen staan in dit boek. Het zijn er niet echt veel en ik zeg niet welke. En wat me ook opviel was dat ik soms erg onaardig ben geweest, om het maar zwak te zeggen. Je hoort wel van mensen die zeggen dat ze het als hun gebrek ervaren dat ze altijd aardig gevonden willen worden. Ik heb dan de neiging, die ik meestal bedwing, hun voor te houden dat de eerste voorwaarde daartoe is dat je ook aardig bént. Ik ga daar niet op door.

Bijna alles van wat hierna volgt is niet eerder gepubliceerd en in een tijdsbestek van ruim vier maanden geschreven. Toch is het hier en daar al weer achterhaald, niet door de geschiedenis, maar door wat toen nog toekomst was. Van deze beschouwingen, als ik ze zo mag noemen – want het zijn (a) geen columns, (b) geen essays, (c) geen dagboekfragmenten en (d) geen (korte) verhalen – zijn ‘Geld en de hemel’, ‘Burgerlijke ongehoorzaamheid’ en ‘Ter herdenking’ al eerder verschenen in het *Nederlands Juristenblad*, ‘Burgerlijke ongehoorzaamheid’ en ‘Ter herdenking’ ook in de tweede druk van de samen met Walter van Gerwen geschreven korte studie *Theorie en Praktijk van de Rechtsvinding*, Tjeenk-Willink, Zwolle, 1981, ‘De Hoge Raad in oorlogstijd’ in *NRC Handelsblad* en ‘Over advocaten en rare gewoontes’ in het Gedenkboek: *Vijftig Jaar Verhaald*, uitgegeven ter gelegenheid van het 100 lustrum van de Vereniging De Jonge Balie bij de Hoge Raad der Nederlanden. Ik dank de betrokkenen voor hun toestemming tot (nieuwe) publikatie.

Lang heb ik aan dit boek de titel willen geven: Afkeer en Bijval. In ieder geval zou dat (ook?) de lading dekken. Maar het is, zo zei men, wat abstract en wat afstandelijk en in zoverre niet al te typisch voor het gebodene. Het zij zo. Ik vraag alleen om even te letten op de volgorde in die uiteindelijk niet gekozen titel. En dat is nou ook weer echt niet aardig.

Nijmegen, januari 1992.

J.L.

GELD EN DE HEMEL

De zaterdagse rij voor de geldautomaat (vandaag tel ik 33 personen) doet mij onweerstaanbaar denken aan die rijen van vroeger, op de zaterdagen voorafgaande aan de hoge feestdagen, voor de biechtstoel. Het langzame opschuiven; de merkbare onrust als de beurt nadert; de nog onverschillig doende aanwas aan de achterkant, die beseft dat ze nog terug kan en soms ook echt uit de rij treedt: liever toch maar zo. Ook de rest van de entourage is vergelijkbaar. Is het niet alsof de persoon die daar voor dat hokje staat in een gewijd onderonsje met de verhevene achter de schermen deze zijn nood klaagt, zijn verdriet openbaart, zijn gemis bekent en ja, van al zijn tekortkomingen absolutie verkrijgt als het zalvende piepegeluidje opklinkt en de biljetten hem traag maar zeker uit het niets toevloeien? En zie hoe hij steels maar ingelukkig wegsliuift uit het atrium en hoe een nieuwe mens met nieuwe verwachtingen daar een schone wereld gereinigd binnengaat. Van eerbiedige afstand komt al de volgende penitent toelopen naar het heil, dat nabij is maar nog onbereikbaar schijnt. Waar komt dat geld vandaan als er geen hemel is? God zij met ons.

Een enquête van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak onder zijn leden heeft uitgewezen, dat rechters hun ambt wel aardig vinden, maar de eraan verbonden beloning zeer onvoldoende. Iedereen die wil weten wat rechters zo al verdienen (ook daar zijn klassen en standen) kan zich daarover laten inlichten, bij voorbeeld door een tijdje het ook om andere redenen interessante weekblad het *Nederlands Juristenblad* er op na te slaan; daarin staan alle vacatures in de rechterlijke macht met, tot op de cent nauwkeurig, het in de aangeboden positie te verdienen salaris. Zelf was ik niet helemaal nauwkeurig: vacatures in de Hoge Raad worden niet voor sollicitatie opengesteld, daar moet je voor worden gevraagd. Nog niet zo lang geleden was dat voor een benoeming tot hoogleraar ook het geval. Dat gaat wel over. Maar wat ik wilde zeggen: vergeleken bij een paar honderd advocaten met een commerciële praktijk, met de directeuren en onderdirecteuren van het (niet in zedelijke zin) hogere bedrijfsleven, met veel snelle jongens en enige met hen wedijverende meisjes uit de populaire amusementswereld, het betere sporttracé en de onroerend-goedhandel zijn de verdiensten van rechters karig, maar wie wat andere maatstaven aanlegt zal vaststellen dat de salarissen van rechters zich ophouden in de top van de 5% van topverdieners in Nederland. Vergeleken bij vroeger – terug te rekenen vanaf juist voor de Tweede Wereldoorlog – is dat ook in ander opzicht niet zo slecht. In die tijd kon men eigenlijk als rechter niet rondkomen zonder geërfd kapitaal achter de hand, dat is toch eigenlijk als werkend rentenier. In de nu langzamerhand heilig verklaarde Weimar-periode van het Grote Duitse Rijk was

een gevelegd woord dat rechters in de trein vierde klasse reisden, en misschien is die vernedering wel een van de redenen geweest van de meer dan misselijke houding van het merendeel hunner in de tijd direct daarna. Het zal wel komen omdat ik als advocaat amper het hoofd boven het financiële water kon houden, maar ik vind dat ik voor mijn werk goed betaald word door een – in abstracto – aardige werkgever en dat sommigen in ons bedrijf duidelijk overbetaald worden.

Geld en rechters is een weinig bekend en beschreven gebied. Geld en schrijvers, schilders, kunstenaars des te meer. Dat komt waarschijnlijk omdat de wanverhouding tussen beloning en prestatie daar het meest schrijnend is én bovendien later meestal uitkomt. Onlangs ging het over Vestdijk. Hij was, als ik me niet vergis, arts, maar hij leefde van zijn pen. Nou, dan kun je meestal je plezier wel op. Iemand, Venema, die zijn leven naging op de vraag of hij in de oorlog wel voldoende anti-Duits was geweest, kwam tot een vrij negatief resultaat en weet dat, onder meer en met name, aan de bij Vestdijk levende brandende begeerte om al schrijvend ook nog geld te verdienen. Waarop – zo gaat dat – een recensent van deze criticus van Vestdijk, een al wat oudere man, duidelijk maakte dat zowat alle schrijvers in die tijd altijd om geld verlegen zaten. De uitgevers weten er van mee te praten, denk ik. Zie maar eens welk een minieme oplagen de boeken van Orwell vóór *Animal Farm* en 1984 hadden en wat daar dan nog onverkocht van bleef, terwijl er toch ook schitterend werk bij zat. Zelfs Freud kreeg zijn eerste werken niet verkocht.

Maar wat mij misschien toch wel het meest geraakt heeft, is zo'n klein stukje uit het volle leven, een onderdeel van de 'faits divers' waar je maar toevallig achter komt. In zijn 'memoranda', uitgegeven onder de moeilijke titel *Hermetisch en Besterd* – litteraire herinneringen uit het Amsterdam van de jaren dertig – heeft Pierre H. Dubois het ook herhaaldelijk

over zijn zeer benarde financiële toestand in die dagen. Du Perron, van wie velen nog steeds denken dat hij een zeer gefortuneerd mens was, misschien wel omdat hij een tijd lang bij zijn moeder op een kasteel in België woonde (Aafjes deed het zelfde met zijn gezin in Nederland), was een goede vriend van Dubois en toen die hem in een brief, voorzichtig, inlichtte over zijn barre armoede, schreef Du Perron, pas terug in Nederland, hem – op 28 november 1939 –:

Ik zou u willen helpen maar weet niet hoe of waar: ik kan niet eens voor mezelf iets vinden. Het is hier veel te duur voor ons (...). Kan ik u met *f* 5,- helpen? Ik wil het u niet *lenen*, want dat is toch nonsens.

Dat ongehoorde bedrag stuurde Du Perron meteen in de brief mee. Dubois zond hem het geld spoorslags terug, omdat hij toen vrijgezel was en Du Perron vrouw en kind had. Denk er wel om het gaat hier om niet meer zo jonge mannen in de bloei van hun leven en op het hoogtepunt van hun artistieke vermogens, niet om studenten op zwart zaad of zo iets. Dubois vervolgt zijn brief dan als volgt en ik eindig daarmee, doodgewoon ontroerd, als het mag:

Ik kende hem nog niet goed genoeg blijkbaar, want per kerende post stuurde hij mij *f* 7,50 geloof ik, of tien gulden.

DE ZIN AAN HET BEGIN

Niemand zou er op gekomen zijn als Dickens het ons niet had voorgehouden: een deurknop is een dood ding. Maar waarschijnlijk heeft de sobere vaststelling dat Marley as dead as a doornail was, toch vooral zo'n overweldigende indruk op ons gemaakt omdat ze aan het begin van het verhaal staat en ons door haar ingetogen maar vastberaden geheimzinnigheid verzekert dat we, als we maar doorlezen, nog veel van zulke verschrikkingen kunnen verwachten. Is een boek goed omdat het goed begint of begint het goed omdat het goed is? Ik denk eigenlijk het eerste. Een mens wil liever niet beneden zijn oorspronkelijk niveau afdalen en wie hoog inzet, heeft de dure plicht op zich geladen in die regionen te blijven. Soms lukt dat, meestal lukt het niet, om Bertus Aafjes nog eens te citeren, maar de neergang is in elk geval een ongewilde en trieste ervaring. Een goed begin is ook in dit opzicht het halve werk en om nog eens zo'n ellendig cliché te misbruiken: in de letteren geldt in ieder geval niet: eind goed al goed, want als alleen het einde goed is, heeft bijna iedereen vóór dat bereikt is al afgehaakt.

Juridische boeken beginnen bijna nooit spannend. Maar er zijn een paar uitzonderingen:

Ich war gestorben. Ein Lichtgestalt empfang meine Seele bei den Austritt aus dem Körper.

Zo vangt Rudolf von Jherings beroemde essay *Im juristischen Begriffshimmel* aan. Het is niet alleen een spannend maar ook een voor de hand liggend begin. Echt mooi en raadselachtig vind ik ook deze aanvang:

Op 14 november 1813 bezetten de Kozakken Winschoten. Overal in de stad worden de oranjevlaggen uitgestoken.

Na zo'n begin lees je door. De uitvinder, want een auteur is een uitvinder, verwerft zich een hoop krediet. Toch is het boek waar ik het over heb, *Te-recht in Winschoten, Honderdvijftig jaar rechtspraak in Oost-Groningen*, auteur J.G. Kampman (uitgeverij Meinders, 1988) niet helemaal op die eenzame top gebleven. Want helaas moet ik het deprimerende einde ook citeren:

Hoe dat ook zij, in ieder geval zal ook in de toekomst volgens de wet rechtgesproken moeten worden. In Winschoten is dit thans gedurende honderdvijftig jaar gebeurd.

Daar ligt niemand wakker van. Maar van die Kozakken?

Soms staan beroemde regels toch niet aan het begin. Orwell had er een handje van ze te verstoppen in het midden van zijn boeken. Daarom zijn er een heleboel nog niet ontdekt. Misschien dacht hij wel op die manier kopende lezers te trekken, want een eerste regel kan een niet-gegoede liefhebber natuurlijk ook in de boekhandel consumeren. En Orwell had ervaring met slechte verkoopcijfers, voordat hij beroemd werd. Maar over zijn geldzorgen en die van talloze andere auteurs een andere keer. De 'big brother' staat niet aan het begin van *1984* en die dieren uit *Animal Farm* die bij alle onderlinge gelijkheid toch een tikkeltje gelijkjer waren dan hun collega's worden ook niet op de eerste bladzijde opgevoerd. Je kunt niet zeggen dat het effect averechts is, want beide boeken hebben kolossale oplagen gehad en lopen nog steeds als een trein. Maar toch bevordert het amper de leesdrift, want zowel Big Brother als die dieren die een tikkeltje meer gelijk zijn dan hun gelijken worden nu bij voorkeur geciteerd door mensen die de naam van Orwell beslist niet kennen.

Daarom nu toch maar gevlucht naar Tolstoi's *Anna Karenina* en de wellicht beroemdste aanvangszin uit de geschiedenis van de roman. Ik citeer haar niet (een beetje respect voor de echte lezer is nooit misplaatst), maar wil alleen aangeven hoe zelfs zo'n zin in vertaling toch nog kan worden verknoeid en verbasterd. Voor mij ligt een uitgave van L.J. Veen en Het Kompas uit 1947 en ik lees met niet-ingehouden woede:

Het geluk van de een lijkt op dat van de ander, maar ieder ongeluk heeft zijn eigen bijzonder karakter.

Zo kun je alles verknoeien. En nu maar wachten op een deskundige die komt aantonen, dat dít nu net de correcte vertaling uit het Russisch is, want die taal is mij geheel vreemd.

DE TAAL VAN HET RECHT

In het spraakgebruik van juristen is een enquête een getuigenverhoor. Daar moeten de afnemers van het recht even aan wennen. Vroeger kenden wij ook de valetudinaire enquête. Als je dat zou moeten vertalen, zou er zoiets uitkomen als: gezondheidsonderzoek, maar bij ons is (was) het iets heel anders. Een civiele rechtszaak die niet bij wijze van kort geding kan worden afgedaan, kan verschrikkelijk lang duren. Komt er een getuigenverhoor aan te pas, dan vindt dat plaats zo'n beetje in het midden van de rit, die, ik zei het al, soms jaren kan vergen. Maar zijn er belangrijke getuigen, die heel oud of heel ziek zijn en die, als straks het getuigenverhoor aan de beurt is, wellicht niet meer tot de levenden behoren, dan kunnen die al voor het proces aanving gehoord worden en daarmee was het getuigenbewijs veilig gesteld. Als je gehoord werd in valetudinaire enquête was dat daarom een aanwijzing om je testament te maken of je op het hiernamaals te bezinnen. Fijngevoelig is het recht nooit geweest. Tegenwoordig is het veel vaker mogelijk vooraf getuigen te horen en die gekke naam is ook verdwenen.

Ieder beroep heeft zijn jargon. In de metaalnijverheid en de bouwwereld worden, lees de advertenties maar, de vreemdste beroepen uitgeoefend en gevraagd. Ik heb lange tijd in de strafkamer van het Arnhemse hof met een voorzitter gewerkt, voor wie ik nog altijd veel waardering heb. Hij trachtte het onmogelijke voorschrift van de wet in de praktijk te brengen, dat zegt dat rechters (anders dan de officier van justitie) tijdens de zitting geen blijk mogen geven van enige overtuiging omtrent schuld of onschuld van de verdachte. Ik herinner mij een man, die ervan verdacht werd op straat van een voorbij-

gangster een portemonnee met inhoud te hebben gestolen. Hij was bijna onmiddellijk betrapt en de portemonnee van die mevrouw werd met visitekaartje en al bij hem aangetroffen. Hij werd door de politierechter dan ook veroordeeld, maar hij zocht het hogerop. 'U ontkent,' zei de voorzitter, 'dat u die portemonnee gestolen hebt, maar hoe kwam ze dan bij u terecht?' 'Dat zal ik u nu eens haarfijn vertellen,' antwoordde de verdachte. 'Ik loop daar op straat in die drukke mensenmassa (het was zaterdagmiddag in een winkelstraat) en natuurlijk komen je dan veel mensen tegemoet. Die mevrouw liep langs me heen. Ik zag toevallig dat ze iets in haar hand had. Ik zag ook dat iemand achter haar een duwtje gaf, per ongeluk of niet. Ik heb altijd een open tasje bij me omdat ik soms plotseling een pil nodig heb. Die portemonnee moet als gevolg van dat duwtje in mijn tasje terecht gekomen zijn. Toen ik aangehouden werd, was ik even verwonderd als u geweest zou zijn dat ik die portemonnee bij me had.' Wij, de bijzitters, (ook zo'n woord waarbij ik toch eerst aan bijslaap denk) hadden moeite om ernstig te blijven. Maar de voorzitter zei zonder enige ironie: 'U ontkent, hoor ik, de beschuldiging gemotiveerd.'

Zo moet het van de wet, zo kan het niet van de werkelijkheid. Diezelfde voorzitter, deftig maar verre van 'crimineel' zoals rechters in het jargon heten als zij flink te keer gaan tegen criminelen, had soms toch erg naïeve trekjes. Dat hing ook wel met de taal samen. Zo hoorde ik hem zeggen, toen een verdachte na een eis die een stevige geldboete inhield, zich er op beriep dat hij die van zijn loon onmogelijk kon betalen: 'Kom, kom, u hebt als opperman natuurlijk een heel behoorlijk salaris.' Ik denk dat hij in de war was met een opperhoofd.

Het taalgebruik in de rechtspraak begint directer en maatschappelijker te worden en daardoor ook grover. Want zeker in de strafrechtspraak gaat het vaak over grove dingen en die hebben ook grove namen, tenzij er gebruik wordt gemaakt

van verhullend taalgebruik. Daar zijn wij lang heel sterk in geweest. Ik was er zelf bij toen het volgende gebeurde. Een rechter, vrijgezel, van zo'n dikke zestig jaar: 'En toen hebt u tegen haar zin geslachtelijke gemeenschap met haar gehad?' De verdachte, tot nu toe heel rustig en vol schuldbesef, loopt rood aan en wordt zelfs vrijpostig: 'Helemaal niet, edelachtbare. Ik mag dan schuldig zijn, maar ik heb ook nog mijn eergevoel. Ik ben een gewoon mens en zoiets doe ik niet.' De rechter, wat nerveus bladerend in het dossier: 'Maar u hebt dat toch zelf aan de politie bekend. Ik zal het u voorlezen.' Terwijl de rechter in het dossier zit te frommelen, blijft de verdachte woedend ontkennen. Ineens gooit de officier van justitie zich in het strijdgewoel. Hij is nog in opleiding, als ik het me goed herinner, en hij durft daarom meestal de rechter niet te interrumperen. Nu eventjes wel. Hij vraagt als terloops: 'Hebt u haar dan niet tegen haar zin genaaid?'

'Ja, dat wel,' zegt de verdachte opgelucht, 'dat heb ik ook meteen toegegeven, maar geslachtelijke gemeenschap heb ik met haar niet gehad. Nooit of te nimmer.' Ik weet nog steeds niet welke schanddaad deze man zich voorstelde bij het begrip geslachtelijke gemeenschap. Maar ik heb wel een idee.

De Engelsen zijn op dit gebied nog een stukje verder dan wij. Als u met uw buurvrouw een gesprek hebt is dat in orde. Misschien mag u ook wel over misdaden en zo met haar praten. Maar als de rechter – vroeger – hoorde dat u, meneer, met uw buurvrouw een 'criminal conversation' had gehad, dan zwaaide er wat. Want dat vond meestal in bed plaats.

DE DOODSTRAF

I

Als het er op aankomt krijgt iedereen bij zijn geboorte de doodstraf mee, maar dan als fatum, als noodlot en vooral niet als beredeneerde uitkomst van een gerechtelijk overheidsproces. Want een doodvonnis is, naar de gangbare opvatting, het weloverwogen resultaat van de vraag: mogen wij deze mens nog laten leven nu hij de samenleving dit kwaad heeft aangedaan. Ik schrijf met opzet: mogen, want bij een zo onherroepbare keuze moet er absolute noodzaak zijn om te doden. Elementen van nut en afschrikking kunnen als het deze uiterste maatregel aangaat geen enkel gewicht in de schaal leggen. Het zou in vele landen uiterst nuttig zijn als de helft of meer van de bevolking op welke wijze dan ook verdween, maar het gaat er telkens om of deze mens nu niet meer mág leven (niet naar het oordeel van hemzelf maar van anderen, hoe ook gekwalificeerd). Maar ook de rationele benadering van iets zo irrationeels is voor mij weerzinwekkend. 'Per slot van rekening is mijn uitkomst in favour of the death penalty,' schrijft Tom Sorell min of meer terloops in het voorwoord van zijn aan zijn broer Rene opgedragen studie *Moral Theory and Capital Punishment*, een uitgave van Blackwell in association with the Open University, 1987. Maar, zo voegt hij er onmiddellijk geruststellend – voor sommigen – aan toe 'only for a narrow class of murders'. De ene moord is, begrijp ik hem wel, in dit opzicht de andere niet. Ik word daar, ik zeg het eerlijk, heel kwaad van. Sommige dingen kunnen of kunnen niet. Daar moet je absolutist in durven zijn. In mijn studietijd vernam ik van mijn hoogleraar strafrecht (aan de Rooms-Kathol-

lieke Universiteit van Nijmegen) dat in beginsel de doodstraf mocht worden gesteld op alle misdrijven waardoor de dader de rechtsgemeenschap wezenlijk in haar bestaan aantast, en daarom kon ook op gewone diefstal de doodstraf staan, want aantasting van eigendom is aantasting van de rechtsstaat. Daar ben ik dagenlang van van streek geweest, vooral omdat het de uitkomst was van een (op Thomas van Aquino terug-grijpende) gedachtengang, waar rationeel moeilijk een speld tussen te krijgen valt. Maar waarom kan die speld er niet tussen? Omdat het een slag in de lucht is, een soort vergelijking met twee onbekenden. Tussen doodstraf voor een bepaald soort verschrikkelijke moorden en doodstraf voor een fietsendiefstal ligt natuurlijk praktisch een geweldige ruimte, maar ik vind hier elke nuancering uit den boze, omdat de dood ook geen nuanceringen kent. Je leeft of je bent dood (de medische bezwaren tegen die tweedeling ken ik een beetje, maar ze zijn hier in ieder geval niet van belang). En laten we ons dit goed realiseren: er zijn talloze mensen opgehangen voor diefstal. Wie tegen de doodstraf is kan zich niet op enige traditie beroepen. De 'hanging judge' is een begrip geworden en zo'n rechter hing niet zelf. In zijn verhandeling over judges haalt David Pannick een rapport aan waarin staat dat mr. Justice Buller altijd de doodstraf oplegde voor diefstal van schapen. De reden daarvoor was, zo gaf hij ruiterslijk toe, dat er zoveel schapen van hemzelf gestolen werden. Uit Robert Hughes kapitale boek *De fatale kust* blijkt dat capital punishment voor (betrekkelijk) lichte vergrijpen in het Engeland uit de tweede helft van de achttiende eeuw nog schering en inslag was. Voetbal bestond toen nog niet, zomin als, geloof ik, golf, snooker of boxen en daarom was een terechtstelling door ophanging in Engeland het populairste volksvermaak. Het wordt er meestal niet bij gezegd, maar ik heb begrepen dat de aantrekkelijkheid van de voorstelling ook te maken had met scabreuze trekjes. Niet ter rechtvaardiging maar ter verklaring zou men kunnen aanvoeren dat toentertijd de criminali-

teit verhoudingsgewijs heel wat bedreigender was dan nu (ja echt), er eigenlijk nog geen echte politiemacht bestond en langdurige gevangenisstraffen opgelegd aan ordinaire criminelen veel te kostbaar zouden worden en trouwens nauwelijks mogelijk waren, niet wegens cel-, maar wegens gevangnistekort.

II

Eigenlijk zou het toch zonder meer duidelijk moeten zijn, dat geen enkele overheid het recht kan hebben iemand als beredeneerd resultaat van een berechting de doodstraf op te leggen. Die overheid staat in het leven. Zij mag zich niet daar buiten begeven: ze doet, door iemand ter dood te veroordelen, iets wat zich aan haar aardse domein onttrekt en ze weet ook niet wat ze daardoor teweegbrengt, want in het leven is de dood een zwart raadsel.

Tolstoi heeft dat op onnavolgbare wijze onder woorden gebracht. In zijn jonge, bandeloze jaren is hij ook in Parijs geweest. Daar maakte hij een terechtstelling mee en het werktuig daartoe was de guillotine. Jaren later schreef hij hierover:

Toen ik zag dat het hoofd van het lichaam werd gescheiden en dat ze apart in de mand vielen, begreep ik, niet met mijn verstand maar met mijn hele wezen, dat geen enkele theorie aangaande de redelijkheid van onze huidige vooruitgang deze daad kon rechtvaardigen en dat zelfs als iedereen van de schepping van de wereld af op grond van welke theorie dan ook dit noodzakelijk zou achten, ik toch zeker wist dat het niet noodzakelijk maar dat het slecht was. En daarom: de rechter van wat goed en kwaad is, is niet wat de mensen zeggen of doen, is niet de vooruitgang, maar dat is mijn hart, dat ben ik.

Waarover men niet praten kan, daarover moet men zwijgen. Dat is bijna het enige citaat van Wittgenstein dat iedereen kent. J. van Heerden vergast ons allemaal op een barre teleur-

stelling. We kennen het, maar: verkeerd. Want Wittgenstein zegt niet dat we onder die omstandigheden behóren te zwijgen (sollen), maar dat we dan niets anders kúnnen doen dan zwijgen (muszen). Naar mijn stellige mening geldt dit ook voor de discussie over de doodstraf. De overtuiging dat die straf buiten onze (staatsrecht) orde valt, niet van deze wereld is, moet toch bij iedereen postvatten die de relatie van de staat tot het individu in haar juiste gedaante ziet. Diezelfde Tolstoi voelde er ook niets voor om met zijn volwassen zoons Leo en Andrey in debat te gaan over de aanvaardbaarheid van de doodstraf. Een van zijn vele biografen, Henri Troyat, vertelt dat die zonen op zekere dag de euvele moed hadden om recht in zijn gezicht te zeggen dat de doodstraf in sommige gevallen misschien toch wel te verdedigen was. Tolstoi voelde dat aan als een persoonlijke belediging en hij schreef in zijn dagboek:

Ik zei hun dat ze geen eerbied voor me hadden en dat ze me haatten. Ik ging de kamer uit en sloeg de deur dicht. En twee dagen lang heb ik het niet van me af kunnen zetten.

III

Toch vraagt het wel verklaring, waarom in een tijdsverloop van ruim een eeuw een groot deel van de wereld de doodstraf heeft afgeschafte en een flink deel van de anderen met het idee worstelt dat dat eigenlijk zou moeten. In Nederland heeft een initiatief van Roethof er voor gezorgd dat het verbod van de doodstraf in de grondwet staat, en die man verdient daarvoor een standbeeld als hij dat plezierig vindt. Bij ons zal straks minstens 67% van de vertegenwoordigende lichamen voor de doodstraf moeten stemmen om het grondwetsartikel buiten werking te stellen. Helemaal gerust ben ik er niet op. Het rumoer is te groot. De landen aangesloten bij de Raad van Europa kennen als zesde protocol bij het Verdrag (van Rome) tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden deze korte bepaling:

De doodstraf is afgeschaft. Niemand wordt tot een dergelijke straf veroordeeld of terechtgesteld.

Artikel 2 neemt die vreugdevolle stelligheid terug voor feiten begaan in tijd van oorlog of oorlogsdreiging. Maar artikel drie bepaalt dan weer:

Afwijking van de bepalingen van dit Protocol krachtens artikel 15 van het Verdrag is niet toegestaan.

Hoe kan dit nieuwe inzicht zo wijdverbreid in zo grote kring gewonnen zijn? Ik denk toch, en ik vrees dat ik me wat belachelijk maak, dat het te maken heeft met het inzicht dat mensen wezenlijk gelijk zijn, dat (voorts) de staat er is of zou moeten zijn voor de mensen (en niet als in absolute monarchieën of dictaturen voor de heersers) en voorts en ten slotte dat de mens zijn leven is en niet meer. Dat laatste zou men ook kunnen aanduiden als de macht van de secularisatie. Want als het leven maar een doortocht is op weg naar iets anders (beters of slechters) is behoud daarvan en eerbiediging daarvan door anderen niet zo vreselijk belangrijk. Je kunt geen martelaar zijn zonder geloof. Al is het maar geloof in het vaderland: het is goed en aangenaam voor zijn vaderland te sterven. Velen vragen zich nu af: waarom eigenlijk? Moet het vaderland niet veeleer het leven van de mensen garanderen?

Betekent dat dat het leven onder alle omstandigheden door iedereen als een zo groot goed wordt ervaren, dat het koste wat kost zo lang het kan moet worden gehandhaafd? Natuurlijk niet. Reeds Erasmus gaf te kennen dat hij niet zo bijzonder op het leven gebrand was. En als we zien onder welke omstandigheden grote delen van de wereldbevolking leven, verbazen velen onzer zich alleen maar over de wil tot leven die ook onder deze mensen toch duidelijk sterk overheerst. Ik kan mij ook zeer goed voorstellen dat iemand zelf vindt dat hij door zijn handelen de dood verdient en die vervolgens vrijwillig

kiest, maar dat neemt allemaal niet weg, dat dit meest eigene, dit leven van u en mij, niet en nooit ter beschikking staat van machthebbers.

IV

Op een plaats waar niemand het zou verwachten, een boeiend essay over de Amerikaanse volksschrijver John O'Hara, raakt Gore Vidal dit thema in zijn kern. Een recent onderzoek heeft uitgewezen, zo zegt hij in dat artikel van 1964, dat onder de jonge mensen haast niemand meer gelooft in een leven na de dood en dat daarom verlies van het leven als het ergste wordt beschouwd wat iemand kan overkomen. Daarom kan geen van die jonge mensen zich voorstellen dat de verdediging van welk politiek of moreel ideaal dan ook zó belangrijk zou kunnen zijn, dat je er je leven bewust voor over zou moeten hebben. En, zo vervolgt Vidal dan:

Voor mij is dit het centrale thema dat aan onze samenleving ten grondslag ligt en dat ons onderscheidt van onze voorgangers.

Ook ik denk dat de waarde van het leven pas echt duidelijk kan worden als het als iets ultiems, iets eigens wordt beschouwd. Het kan dan ook geen verwondering wekken dat die waarde pas tot wasdom kwam in het verlichtingsdenken en van daaruit het eertijds christelijke Europa is binnengestroomd. Het christendom heeft nooit veel zelfstandige betekenis aan het leven gehecht, en die opvatting – die mijns inziens niet noodzakelijk verbonden behoeft te zijn aan een christelijke visie – heeft ervoor gezorgd dat zulke zaken als slavernij, oorlog en doodstraf niet vanuit het christelijk, maar vanuit het humanitair denken consequent zijn bestreden en uiteindelijk – voor een deel – zijn overwonnen en afgeschaft.

John Stuart Mill, overigens een van de mensen die ik bewonder, was helaas een verdediger van de doodstraf, onder meer op de ook nu nog wel gehoorde grond, dat die straf heel wat minder hard is dan langdurige gevangenisstraf met dwangarbeid. Hij gaat zelfs zo ver dat hij zegt dat de doodstraf vergeleken bij levenslang met dwangarbeid eigenlijk een milde straf is:

Is het echt zo verschrikkelijk om dood te gaan? Is het niet vanouds een wezenlijk onderdeel van een mannelijke opvoeding geweest de dood te verachten; te leren haar, zo zij al een kwaad is, geen hoge plaats te geven op de lijst van het kwade?

Stuart Mill is hier waarlijk op zijn slechtst. Niet alleen is de eerste moderne voorvechter van de (gelijk)waardigheid van de vrouw plotseling vergeten dat een 'manly' opvoeding geen bijzondere voortreffelijkheid behoeft in te houden, maar vooral ook dat de eigen waardering van het individu voor leven en dood geheel los staat van de vraag wat de overheid over dood en leven mag beslissen. Maar het allerbelangrijkste is dat hij niet schijnt in te zien dat het verschil tussen leven en dood iets anders is dan het verschil tussen, laten we zeggen, een redelijk aangenaam leven en een afschuwelijk en ontderdend leven, tussen enerzijds goed-zijn en slecht-zijn en anderzijds niet-zijn. Wie dat verschil niet inziet, heeft zich eigenlijk nooit met wijsbegeerte bezig gehouden. En dat wordt Stuart Mill wel verweten. Toch ben ik voor de rest erg op die man gesteld.

Maar daarom is het zo uitermate merkwaardig dat Kant, die – wie zou het anders verwachten – ook een voorstander van de doodstraf was, vanuit volstrekt tegengestelde premissen denkt. Ik citeer nogal vrij vertaald uit zijn *Grundlegung der Metaphysik der Sitten*:

Als iemand een moord heeft gepleegd, moet hij sterven. In zo'n geval kan geen andere straf aan de eisen der rechtvaardigheid voldoen. Want er is *geen parallel tussen de dood en zelfs het meest ellendige leven*, en daarom is er geen gelijkheid tussen misdrijf en vergelding tenzij de dader gerechtelijk ter dood wordt gebracht (zonder wreedheid enzovoort).

Daarmee geeft Kant, vanuit een heel andere gezichtshoek, duidelijk aan dat de voltrokken doodstraf volstrekt iets anders is dan welke andere, ellende veroorzakende straf dan ook en dat de doodstraf daarom nooit verdedigd kan worden vanuit het argument dat zij vergeleken bij levenslang met dwangarbeid een milde straf is. De twee zijn onvergelijkbaar en in het bijzonder ook niet vergelijkbaar naar de mate van ellende.

Ik heb al bekend dat verdedigers van de doodstraf mij verschrikkelijk kwaad maken. Dat was ook het geval met de auteur Gerrit Krol, die eerst in de krant, later in een boekje, *Voor wie kwaad wil*, een bespiegeling over de doodstraf, de doodstraf in Nederland verdedigde. Ik was daarom blij toen ik een bespreking van dat werkje las, die als opschrift droeg dat Krol wel goed kon schrijven, maar niet goed kon denken. Ik was geneigd daarmee voetstoots in te stemmen. Maar hoe gaat dat? Je begint toch te lezen en helaas, ik kan niet volhouden dat Krol niet goed kan denken. Er staat wel wat onzin in zijn verhandeling, maar die overweegt beslist niet. Wat volgens mij beslissend is en wat zijn conclusie toch fout maakt, is dat hij over een zo buiten ons vermogen liggend fenomeen als het toebrengen van de dood als rechtvaardige, door een overheid aan een individu opgelegde straf is gaan bespiegelen. De enige juiste reactie op dat verschijnsel is, naar mijn vaste overtuiging, woede. De doodstraf is onbespreekbaar, niet omdat we er niet over behoren te spreken, maar omdat we er niet over kunnen praten en dáárom moeten zwijgen.

THOU KINGDOM COME

Al lang hoor ik er niet meer bij, maar telkens opnieuw voel ik mij als de gelegenheid zich voordoet – en meestal is dat bij begrafenissen – tussen hen thuis als huisgenoot die te lang op studiereis is geweest. Terwijl toch juist dat thuisgevoel mij in het maatschappelijk leven verder in zo hoge mate ontbreekt. Als ze elkaar maar geen handjes gaan geven of onhandig-westers kameraadschappelijke accolades gaan oefenen.

Ik zal er maar weinig over zeggen, maar goede ‘katholieke’ begrafenissen zijn aangrijpend en troostend. Dat heb ik nooit elders meegemaakt en ik ben me bij wat begrafenissen geweest, de laatste tien jaar. En om maar eens twee onverdachte, hoogstens wat verouderde getuigen aan te halen, de gebroeders De Goncourt in hun eindeloze dagboek: ‘Al het tedere, al het gevoelige, al het ondragelijk mooie van de moderne tijd, komt van het katholicisme.’ (20 april 1867).

Godsdiensten die het eeuwige leven verkondigen hebben natuurlijk gelijk. Wat meegemaakt, wat gebeurd is, valt niet meer uit te wissen. Eens geleefd, altijd leven. Daarom gaat het leven niet over en is het letterlijk onvergankelijk.

Ik hoor ze biddend zingen. Het is in het Engels en ik weet niet meer waarom: *Thou kingdom come*. En ik, die altijd leef tussen twijfel en vervoering, tussen cynisme en sentimentaliteit, ik denk het Reve in de verte na: ja, laat het nu komen, dat koninkrijk van jou en graag gauw. Waar die veroordeeld werden en die veroordeelden gelijkelijk aan een nieuwe maatstaf zullen worden gemeten: de ultieme herziening. Waar de tranen gewist worden van het gezicht van de geteisterden en die stomme grijnslach van het hoofd van de geslaagden. Ik hoor ze zingen. En ze gaan maar door. Van de heer die bij hen moet

blijven omdat het avond wordt en ze bang zijn in het donker. Maar vaak is de echte heer een vrouw. Van het lam gods, dat zomaar al die zonden van de wereld wegneemt en dat ook nog eeuwige rust kan brengen aan de rustelozen van hier.

En van dat paradijs.

BURGERLIJKE ONGEHOORZAAMHEID

De trein van kwart voor acht in de ochtend, vanuit Nijmegen bestemming Arnhem, 6 januari en Driekoningen. De schuifdeur die mijn compartiment verbindt met of scheidt van een uitgangshalletje staat half open. Ik hoor een vreemd geluid, dat aanzwelt, afsterft en groeit. Pas langzaam besef ik, dat iemand huilt in het halletje achter me. Het komt op mij over als een intense droefheid. Dat verbaast me niet weinig: want 's morgens zijn we chagrijnig, slaperig, ongemanierd, maar echte droefheid tref je op publieke plaatsen pas 's avonds aan en 's nachts. 's Morgens bijten we nog op de tanden. 's Avonds is de moed verloren. Ik kijk voorzichtig achter me door de opening van de schuifdeur. Want ik besef, dat het onfatsoenlijk is iemand, die alléén verdriet wil hebben, op heterdaad te betrappen. Maar een mens heeft nu eenmaal zijn nieuwsgierigheid. En ik ontwaar, dat het een meisje is van een jaar of twaalf, dat al dat leed met zich draagt. Ze snikt nu voluit, alleen op haar klapstoeltje. Hebben haar vader en moeder haar in de steek gelaten? Haar voorgespiegeld, dat ze met haar op reis zouden gaan en zijn de schoften op het laatste moment de trein uitgesprongen? Was haar hond erg ziek toen ze van huis moest? Een ding is zeker: het leed is erg echt.

Weldra kom ik meer te weten. De conducteur is in aantocht voor de kaartencontrole. Als hij mij voorbij is en de schuifdeur wijd open gooit, wordt alles zonneklaar. Haar treinkaartje is weg. Ik begin te geloven, dat er van mij enig menslievend optreden te verwachten valt. Maar natuurlijk aarzel ik weer als het op handelen aankomt. En zie: die conducteur zit al gehurkt en onderhoudt zich met het meisje op haar niveau. Zoek maar rustig even, zegt hij en loopt door. Ik zie het meisje

zoeken, maar nooit zag ik iemand met minder overtuiging zoeken. Ze weet immers volmaakt zeker dat ze het niet zal vinden. De dingen zijn reddeloos kwijt, als je kind bent. Alleen grote mensen vinden iets terug omdat die alles in verborgen hoeken stoppen. De conducteur komt weer terug. Ik zie het hopeloos gebaar van het meisje. Maar de man hurkt alweer en legt een hand op haar schouder. Het snikken wordt minder. Kom straks maar even bij me op het perron in Arnhem, zegt hij.

Even later zijn we in Arnhem. Het meisje stapt uit en zou nu makkelijk hard weg kunnen lopen want het is erg druk. Veel meer mensen dan luiaards menen zitten 's morgens rond acht uur al in de trein op weg naar werk of school. Ze staat stil en kijkt rond. De conducteur staat een eind achter haar. Ze draait om en loopt op hem toe. Ik schoorvoetend achter haar aan. Misschien zal ik toch moeten optreden. Ik sta als een idioot te kijken naar wat gebeuren gaat. Niemand heeft iets in de gaten. Heb je het gevonden?, vraagt de man. Ze schudt het hoofd, gelaten. Wat zal de boze wereld met haar doen? Maar dan die conducteur: alweer midden op dat drukke perron op zijn knieën, het kind tegemoet. Je hebt in ieder geval àl je best gedaan, zegt hij, ga er maar gauw vandoor. Geen les er achter voor morgen. Het kind loopt weg. En ik heb het gezien, al was het even, één tel: die stralende lach op het gezicht van dat kind, niet uitbundig, maar intens gelukkig, zoals het jongetje lacht dat Murillo schilderde. In deze rotwereld, waar alle kwaad op de loer ligt, waar al die vreemde mannen je mee kunnen nemen, lopen de dingen soms goed af, al mag het niet. Gelukkig als een kind sluip ik weg. Naar de strafzitting.

The law must be obeyed. Maar niet altijd. Welk een man: drie keer door de knieën voor een kind om acht uur 's morgens. Die het gezien heeft, getuigt ervan.

TER HERDENKING

Sommige indrukken zijn blijvend.

Het zal ongeveer vier uur in de namiddag geweest zijn. Met een wat zeurderige stem vertelt de verdachte zijn verhaal. Hij is nog geen dertig, maar hij ziet er oud en grauw uit. Dat verhaal van hem heb ik zeven of acht keer zonder variatie gehoord: hij wordt gek in de gevangenis, hij is liever dood, hij houdt het daar niet uit, hij wil vrij. Hoe meer ik het hoor, hoe meer het me ergert, want ik besef steeds meer dat het waar is en het is verre van aangenaam zulke waarheden bij herhaling te horen. Wij zagen en zien hem van maand tot maand verkommeren. Hij kan lezen noch schrijven. Toch heeft hij iets machtigs van huis meegekregen: de ontembare lust om in vrijheid te ademen. Die lust overweldigt hem telkens opnieuw, drijft hem tot verzet en blinde woede tegen alles wat en ieder die daar grenzen aan wil verbinden. Daar zit geen filosofie achter die woede maar enkel de naakte, uitzinnige vreugde om het bestaan zonder staketsels.

De voorlichters hebben het ons voorgerekend, al jaren geleden, en al hun rapporten zijn bij het dossier gevoegd: elke vrijheidsstraf zal deze man dronkener van vrijheid maken en dus ongeschikter voor onze, maatschappelijke, vrijheid. Hij is bijna dertig en heeft de laatste tien jaar bijna geen vrijheid gekend.

Zijn advocaat houdt een goed pleidooi. Hij zegt: die man zit al zes maanden vast en zijn mededaders hebben maar twee weken gehad.

Om een of andere reden komt aan het einde van het pleidooi niet het verwachte verzoek tot onmiddellijke invrijheidstelling. Dan sloft de man, die wij verdachte noemen, naar

voren. Ik houd het niet uit in die cel, ik wil liever dood, ik ben zo graag vrij, zegt hij toonloos en zonder hoop. Maar de voorzitter heeft het gehoord en staat schielijk op. Het hof zal zich over dit verzoek tot onmiddellijke invrijheidstelling beraden, zegt hij wat onopvallend.

Minder dan vijf minuten later is dat hof weer terug. Het verzoek is ingewilligd, zegt de voorzitter. Ik kijk naar de man, maar hij is weg. Er staat wel iemand, maar dat is een heel ander persoon en die lacht. Er is geen enkele analfabeet, die niet lachen kan, maar ze hebben er meestal weinig reden toe. De voorzitter waarschuwt: over veertien dagen komt de echte uitspraak en die kan wel eens langer dan zes maanden uitval- len, maar ik zie, dat de man dat niet hoort omdat het niet ter- zake is. Hij zit boordevol vrijheid. Als hij een Rotterdamse burgemeester was zou hij nu dansen. Zijn laatste woord is: mag ik meteen weg? Hij weet niet, dat hij al weg is.

Veertien dagen later uitspraak. Hij komt weer langs het deur- tje naar binnen dat bestemd is voor de gedetineerden. Wat is er met deze bevrijde gebeurd? Het valt mee: hij moest nog een week vervangende hechtenis uitzitten. De voorzitter zegt hem, dat het tóch niet meer dan zes maanden is geworden en vraagt hoe lang hij nu nog voor dat andere zaakje moet zitten. Overmorgen kom ik vrij, zegt hij, wat strikt genomen geen antwoord is, maar een roeping. Hij ziet er jong uit en bijna blij. Een week is te overzien. Een week is zeven dagen met maar één zondag erin.

Vandaag zeven dagen na de uitspraak, vijf dagen na de aan- vang der vrijheid is hij dood. Doodgeschoten. De gedachte overvalt mij, dat dit niet gebeurd kon zijn, als wij 'strenger' geweest waren. Maar dat is onzin: in de gevangenis was hij al dood. Vijf dagen vrijheid is niet niks voor wie de vrijheid alles is. Je hoort wel eens praten over de reiziger, die eindelijk en voorgoed thuiskwam. Dan gaat het over iemand, die geen

rust kon vinden, maar er wel naar verlangde en die nu dood is. Geland in de veilige haven, de hechte ankerplaats.

Voor de dode, die ik in eerbied herdenk, hadden havens en ankerplaatsen geen aantrekkingskracht. Zij zouden hem doen denken aan vastzitten, aan cellen, aan levend dood zijn. Van hem zal eerder gewaagd moeten worden, dat hij, die noodgedwongen altijd vastzat, eindelijk op reis is gegaan.

Zijn vrijheid in, die hier niet was. En een rechter in zijn malle toga en in de potsierlijke zittingszaal zwaait hem – in de geest – na en roept hem toe: goeie reis, Jochem. Wij zijn van één geslacht.

I

Ik houd van belastingen als ze niet te hoog zijn, moet iemand ooit gezegd hebben. Kleine variant daarop en op Van Deijssel: ik houd van het proza als het niet te moeilijk is. Voor velen zijn alle belastingen te hoog en is alle proza te moeilijk. Die groepen vallen soms samen. Maar er is allerlei soort van moeilijk proza. Computertaal. Spoorboekje. Oude Testament. Vaak ligt de moeilijkheidsfactor binnen ons zelf. Ik begrijp niet waar het over gaat omdat ik de daarvoor vereiste basiskennis niet heb. Echt moeilijk is dat proza niet. Ik ben moeilijk voor dat proza. Ik zou nu eindelijk wel eens willen weten wat de relativiteitstheorie van Einstein, waar iedereen het over heeft, inhoudt. Toch wel wat meer en beters, hoop ik, dan degenen die zich erop beroepen doen vermoeden. Vaker nog is de basiskennis aanwezig, maar dan schort het weer aan boven- of topkennis. Nu gaat het over mijn eigen vak en betreft het de voor mij te moeilijke verhandelingen van collega's uit binnen- en buitenland. Hier speelt eerder ergenis dan spijt: valt er nu echt niet zo te schrijven dat iemand die begrijpen wil en eigenlijk ook zou moeten kunnen begrijpen, dat ook werkelijk doet. Nogal eens moet het antwoord, vrees ik, gewoon zijn: nee, dat kan niet. Moeilijke zaken kunnen lang niet altijd simpel worden uitgelegd. Een glasheldere Kant is een falsaris. Soms denken mensen mij een compliment te maken als ze zeggen dat ze mijn juridische opstellen kunnen begrijpen terwijl ze geen jurist zijn. Dat valt wel eens verkeerd uit: vereenvoudigen is verbasteren. En zelfs het eenvoudige kan soms alleen maar moeilijk uitgedrukt worden: liefde en zo. Andere keren

echter is er echt sprake van een externe moeilijkheidsfactor: de auteur maakt zijn proza moeilijk om een of andere desnoods eerbare reden, maar niet omdat het niet anders kan. Het sterkste voorbeeld daarvan is de hogere-ambtenaren-taal.

II

In de vakantie kreeg ik een aan autoriteiten, ressorterend onder het ministerie van Justitie, gerichte en als circulaire aangeduide brief. Gelukkig dacht ik, want ik houd van autoriteit als ze niet te autoritair is. Ik citeer het begin van deze brief:

Op 1 januari 1989 werd binnen het CDPZ een hoofdafdeling Management Development ingesteld met een Justitie-brede taakstelling inzake de MD-doelgroep (hoofdgroepen V en VI van het BBRA 1984). Daarnaast kwam bij de directie DSJ een MD-functionaris met een functionele lijn naar de centrale MD-hoofdafdeling. Inhoudelijk werden – kort gezegd – naast de MD-kerntaken tevens de uitvoerende P-taken van de MD-doelgroep in de taakstelling van de hoofdafdeling MD opgenomen.

Recent is de evaluatie van de MD-functie op basis van een rapportage van de DG-DGJD en een nota hoofd MD door de Departementsraad afgesloten...

Die zitten dus sinds kort achter slot en grendel. De brief – drie kantjes, vol beschreven – eindigt als volgt:

Ik verzoek u allen zich hiervoor in te spannen en vraag u dan ook aan deze circulaire bij uw dienstonderdeel ruime bekendheid te geven...

Het vervelende is dat een goedwillend mens, waartoe ik mij zelf in dit geval reken, er geen flauw benul of notie van heeft

waarvoor hij zich dient in te spannen. De brief heeft naast een mededelingskarakter ook de functie ons ergens warm voor te maken. Omdat de mededeling zo duister blijft, zullen de warme zonnestralen niet doorbreken. Vrees ik.

KROMME CARRIÈRES
(een wellicht onwelgevallig voorstel)

Ministers die om een of andere reden hun hoge ambt kwijtra-
ken keren aanvankelijk nogal eens terug naar de banken van
de Tweede Kamer, van waaruit zij eertijds de grote sprong
voorwaarts maakten. De echte animo is dan bij de meesten
hunner opvallend gering geworden, maar goddank wordt er
voor hen door hun opvolgers, speciaal ook als dat politieke
tegenstanders zijn, meestal heel snel iets heel anders en heel
moois gevonden of desnoods in het leven geroepen. De macht
waarmee zij, toen zij als dienaren van de Koning werkten,
waren bekleed en de emolumenten daarvan, hebben hen niet
onberoerd gelaten. Het lidmaatschap van de Kamer daarente-
gen is voor wie het niet reeds hebben opgegeven een voortdu-
rend gevecht om via de televisie aan de absolute anonimiteit
te ontkomen. Alleen de fractievoorzitters en twee of drie van
hun trouwe vazallen hebben daar geen moeite mee, maar die
worden dan ook straks minister (of als het echt niet anders
kan staatssecretaris). Zo sluit de cirkel.

In abdijen gaat het er anders aan toe. Zij die daar terecht
komen leggen na een lange proeftijd hun eeuwige gelofte af.
Wat dat 'eeuwig' precies betekent weet ik niet helemaal zeker,
maar het heeft toch wel te maken met het vaste voornemen de
kloostergemeenschap nooit te verlaten. Zo'n gelofte is – voor
het profane recht – niet bindend. Je zou dus moeten zeggen:
zo iemand kan er wel uit, maar hij moet het niet willen willen.
In sommige abdijen kiezen de monniken hun abt. Een soort
gekozen burgemeester, maar dan een die veel te zeggen heeft.
Hij is in die gemeenschap een zeer machtig man (zoals de
moeder-overste een zeer machtige vrouw is). Maar veelal

bekleedt hij zijn functie maar voor een bepaald aantal jaren en in vele reglementen staat dat hij daarna niet herkiesbaar is. Na ommekomst van die tijd wordt een ander zijn baas en is hij weer een gewone monnik. Ik ben onvoldoende bekend met abten om te weten of hun dat moeite kost, maar een heel mooie, heel andere functie is in de gewone orde der dingen voor hen zeker niet weggelegd.

Daar heb ik vaak over zitten peinzen als het ging over de carrière-opbouw van – schoenmaker blijf bij je leest – mensen in de rechterlijke macht. Grafisch voorgesteld is zo'n loopbaan niet een kromme maar een rechte lijn omhoog, soms steil, meestal zeer geleidelijk. Zeg dat iemand die het goed doet zo rond haar drieëndertigste jaar (wie ging er op die leeftijd ook weer dood?) rechter wordt. Dan kan zij al voor haar veertigste kantonrechter worden of vice-president van een rechtbank of lid van een gerechtshof. De kantonrechter van een klein kanton wordt enkele jaren later benoemd in een groter kanton. De vice-president die doorzet wordt president van de rechtbank of lid van de Hoge Raad. En zo gaat dat door. Iedereen kent dat wel, of hij nu in het bedrijfsleven of in de ambtenarij zit, want dát scheelt allemaal niet zoveel. Maar één ding is zonneklaar: wie ruim vóór of óp zijn vijftigste president van een rechtbank is of lid van de Hoge Raad, zal op de dag vóór zijn zeventigste verjaardag, waarop hij móet verzoeken alstublieft ontslagen te worden, niet een lagere functie bekleden, misschien wel een hogere als die tenminste bestaat.

We weten allemaal dat bij normale mensen de energie, het geheugen en het denkvermogen door de jaren heen slijten. Daar staat volgens sommigen tegenover dat een mens met het toenemen zijner jaren wijzer en milder wordt, al heb ik daar zelf eigenlijk akelig weinig van gemerkt. Je wordt nog meer relativerend, maar of dat nu hetzelfde is als wijsheid? En een vrachtje slechte eigenschappen houdt moedig stand.

Waarmee ik niet wil afgeven op de groep waar ik zelf deel

van uitmaak. Maar het moet toch wel zo zijn, dat wie almaar – tot aan zijn pensioen – binnen de rechtspraak machtiger wordt, de verleiding om verschrikkelijk eigenwijs en behoudend te worden, bijna niet kan weerstaan. De rechterlijke macht moge, naar het woord van Montesquieu, in zekere zin geen macht zijn, binnen die macht bestaat er wel degelijk een hiërarchie en dat is de hiërarchie van de anciënniteit, die vaak samenvalt met die van de objectieve ouderdom. Niet meer in die zin dat de hoogte van de anciënniteit recht geeft op de openvallende hogere functie, maar wel zo dat je binnen de rechtspraak eigenlijk nooit van abt tot gewoon monnik kunt worden gedegradeerd.

En toch zou zo'n kromme carrièrelijn, waarbij uiterlijk rond het vijfenvijftigste levensjaar de top wordt bereikt, naar mijn overtuiging het algemeen belang, dat ik hier voor de eerste en waarschijnlijk de laatste keer van mijn leven te hulp roep, ten goede komen. Niet alleen overigens in de rechterlijke macht, maar met de anderen bemoei ik mij niet. Daarbij komt dat zo'n opbouw, voor wat betreft het financieel aspect, toch eigenlijk bij uitstek realistisch is. Wij verdienen onze hoogste salarissen – ja, ik weet het, vergelijkenderwijs natuurlijk nog veel te laag – in de tijd dat we ze het minst nodig hebben: de kinderen studeren eindelijk niet meer, de hypotheek is eindelijk (o, salesman van Miller) geheel afgelost en we zijn te moeilijk ter been geworden om verder op vakantie te gaan dan naar de Veluwe.

Natuurlijk, er is een tergend probleem: wat in zo'n situatie te doen met de pensioengrondslag? Maar zelfs dat probleem is op een fatsoenlijke manier op te lossen.

Discriminatie van ouderen? Ik zal wel gek zijn. Ik vind dat zo'n kromme carrière-opbouw helemaal niet noodzakelijk hoeft te eindigen met 65 of 70. En als dit discriminatie is, kunnen de jongeren ook volhouden dat zij dat lot ondergaan als zij – neem het bedrijfsleven maar – daar niet met 25 of uiterlijk 30 tot president-directeur worden benoemd.

En wat eigenlijk het belangrijkste is: wie zijn formele macht kwijtraakt en toch materieel gezag overhoudt, kan dat in zo'n constellatie nu eens zelf ondervinden.

Het lijkt of ik met dit voorstel wat laat kom. Maar ik heb het al eens gedaan. Toen reageerde niemand.

I

Een van de weinige auteurs die ik blijf lezen als alle moed mij ontzinkt, is de Amerikaan met de niet uitnodigende naam Gore Vidal, jaargang 1927. Hij is bij ons, denk ik, de minst bekende tussen zijn Amerikaanse tijdgenoten Truman Capote, Norman Mailer, John Horne Burns (*The Gallery*) en de wat oudere Tennessee Williams, die hij the glorious bird noemt. In de V.S. daarentegen is hij, wellicht op wijlen Truman Capote na, de meest befaamde en beruchte. Hij is huisvriend geweest van John Kennedy, maar die heeft hem, zoals het verhaal luidt, de toegang tot het Witte Huis ontzegd toen bleek dat hij Jackie bij een bezoek in haar billen had geknepen of aan haar borsten had gevoeld, dat wil ik kwijt zijn. Omdat John, naar later overvloedig is aangetoond, zelf ook een ruime ervaring op dit gebied had opgedaan, zal hij erg op zijn hoede zijn geweest, want kunstenaars... Vidal, schuldig of niet, was argeloz. In een later tot stand gekomen nawoord bij een artikel van 9 april 1961 ('de' moord dateert van 22 november 1963) schrijft hij roerend:

Als Kennedy maar meer tijd had besteed aan seks en minder aan 'speed-reading' van de memo's van zijn staf, zou hij misschien nog in leven zijn.

Maar daar kan het toch moeilijk aan gelegen hebben dat Kennedy's imperium maar duizend dagen duurde.

II

Vidal is een schrijver die geen last heeft van respect of terughoudendheid. Hij zegt met evenveel gemak heel aardige dingen van mensen als erg walgelijke (en soms zelfs van een en dezelfde persoon). Over de presidenten voor Kennedy zegt hij dat ze door iedere intellectueel maar ook door alle andere mensen onder de vijftig 'as barbarians' werden beschouwd. Eisenhower komt er het slechtst af wegens zijn 'inability to express himself coherently on any subject', met andere woorden: hij sprak altijd wartaal.

En Vidal verveelt nooit. Ik zou niet willen zeggen dat dat komt omdat hij altijd zulke belangrijke dingen te vertellen heeft. Hierin komt hij met Orwell overeen: ze kunnen je allebei ademloos laten kennis nemen van enorme futiliteiten. Of misschien toch niet van futiliteiten, maar van de dingen van het alledaagse leven. Reeds ruimschoots voor het mode werd hield Vidal ons voor, instemmend met de opinie van Alfred Whitehead in *Adventures of Ideas*, dat je nu juist naar de volksschrijvers moet luisteren wil je de leefwijze van mensen in een bepaald tijdvak op het spoor komen. En dat is 'at least one good reason for a serious consideration of popular writing'.

Toch is Vidal meer het type van de intellectueel dan Orwell. Hij schrijft soms ook moeilijke verhalen over moeilijke zaken zoals de theorieën inzake de nieuwe roman die – in die tijd – vanuit Frankrijk: Alain Robbe-Grillet en Nathalie Sarraute, opgeld deden. Hun beste leerling in de V.S. was Barthelme. Vidal veegt nu niet direct de vloer met hem aan, maar hij probeert hem wel te ontmaskeren. Voor mij slaagt hij daar niet helemaal in, want Barthelme boeit me ongeveer even vaak als hij me ergert. Maar dat geeft niet: wat Vidal zegt is de moeite waard en duidelijk. Dat laatste kan ik niet zeggen van Sarraute en Grillet. Gore Vidal heeft veel romans geschreven, waarvan ik er maar een paar heb gelezen. Mijn echte belang-

stelling gaat uit naar zijn essays. Dat zijn in de ware zin van het woord verhandelingen. Wie nieuwsgierig is vindt daar beslist iets van zijn gading: *On our own now, collected essays 1952-1974* en *Matters of fact and fiction, essays 1973-1976*. Er zullen er vast meer zijn, maar ik hoef niet alles te weten. Hij boeit. En heel vaak boeit literatuur (mij) niet. Ik mis de spanning van het leven (straatrumoer?). Het gaat te langzaam en er komt niets uit.

III

Een tijdje geleden las ik *De Graaf van Den Haag* van Willem Brakman. Op de achterkant staat:

Door de overzichtelijke opbouw van het boek maakt Brakman het zijn lezers trouwens gemakkelijker dan meestal: zonder bezwaar kunnen de verschillende episodes los van de rest worden gelezen. En gewaardeerd.

En dat moedigt mij niet bijzonder aan om zijn andere romans te gaan lezen. Prachtige beschrijvingen – dat moet ik toegeven – maar van (bijna) niets, zo zou ik die separate episodes willen kenschetsen. Een filosoof zal hier wel zijn genoeg aan beleven:

Wat zijn bizons, had de dikke gevraagd. Rolronde mormels, had de wonderlijke man geantwoord, olieachtige, blommige hommels vol mollige rollen en knolletjes, die je met een zwepende, striemende stok goed in de gaten moet houden en achter hun staart staat een regenboog.

Het lijkt eerst een symfonie in o, maar dat zet toch niet door en langs deze weg verkrijg ik over bizons, waarover ik evenals ieder ander wel enig idee heb, zo bij voorbeeld dat een regenboog achter hun staart puur toeval is, geen aanvullende informatie die mij in staat stelt hen te herkennen als ik ze op een

slecht moment op mijn weg vind. Dat zal overigens ook de bedoeling zijn. Ik ben geen criticus. Ik zeg puur voor mezelf dat ik hier niks aan vind. Er zijn, gelukkig voor de heer Brakman, heel wat mensen die er anders over denken en die zijn minutieuze beschrijvingen van lichaamsbewegingen, naar ik aanneem, met spanning volgen. En die onbedaarlijk in de lach schieten bij deze tekst:

‘Een glas bourgogne,’ zei de heer Pop, ‘en neemt u er zelf ook graag een.’

‘Zwik,’ zei de waard en zette het glas aan de mond.

‘Zwak,’ zei de heer Pop en ledigde het zijne in enkele teugen.

IV

Wie als Vidal een verhaal (want ook een essay is een verhaal) zo begint:

Ten percent of the human beings ever born are now alive and breeding like bacteria under optimum conditions. As a result millions live at famine level...

nodigt niet uit tot (verder) lezen maar dwingt er toe.

Vidal heeft zich ook met rechtsverschijnselen bezig gehouden. In *Sex and the law*, geschreven in de zomer van 1965, verdedigt hij het standpunt dat reeds Stuart Mill – zeer vruchteloos overigens – aanhing en dat hier op neerkomt dat (rechts)macht in een beschaafde samenleving tegen de wil van een onderdaan alleen mag worden uitgeoefend ‘to prevent harm to others’ en niet omdat bepaalde handelingen door godsdienst of moraal als zondig en slecht worden gebrandmerkt.

Het is de beroemde controverse: moet het recht optreden voor het bestwil van de burgers (*zoals het recht dat ziet*) of om de burgers te beschermen tegen schade en nadeel aan hen

toegebracht door de medemens. Die formidabele tegenstelling speelt nog volop haar rol, al begint het bestwil-criterium heel langzaam terrein te verliezen. Trouwens ook het algemeen belang kan een verwarrende factor zijn. Keizer Justinianus gaf als reden waarom homoseksualiteit een strafbaar feit moest worden op dat sodomie, zoals algemeen bekend was, de voornaamste oorzaak was van aardbevingen. En hij wist dat hij loog.

V

Ik kan het niet laten nog eens vast te stellen dat in het recht elke beoordeling en taxatie afhankelijk is van definities. Vidal geeft daar een voor mijn begrip ontstellend helder voorbeeld van. Verkrachting is en was in de Verenigde Staten een verbijssterend veel voorkomend misdrijf. Daar zijn we op grond van de cijfers allemaal vast van overtuigd. Maar men kent (of kende) daar twee soorten verkrachtingen: forcible rape, die overeenkomt met ons misdrijf van verkrachting en statutory rape. Daarvan kan al sprake zijn als een negentienjarige man een seksuele relatie heeft met een vrouw van zeventien jaar, en elk van de twee aan de uitvoering daarvan van harte meewerkt. In een gegeven jaar was in New York City van het totaal aantal opgegeven verkrachtingen maar 18% forcible rape. Maar ook voor statutory rape kan tot vijftig jaar gevangenisstraf worden opgelegd:

Er zijn duizenden 'verkrachters' die een gevangenisstraf uitzitten omdat zij om de een of andere reden schuldig zouden zijn bevonden aan geslachtsomgang met een partner die daarmee instemde.

Nu iets anders: al in 1965 nam Vidal het standpunt in dat druggebruik straffeloos moest zijn. Hij zegt het nogal erg pregnant:

En natuurlijk is onze drugswetgeving een schandaal op wereldniveau.

En wat is van dit standpunt volgens hem het gevolg?

Dientengevolge drijft de gestrengheid van de overheid de prijs van de drugs omhoog, maakt zij het spel zowel voor verslaafden als voor handelaren desperater en moedigt zij de criminaliteit aan, wat op zijn beurt weer een gunstig effect heeft op de loonlijst van het Narcotica Bureau. Deze krankzinnige stand van zaken kan alleen maar standhouden in een samenleving die bezeten is van de idee, dat het tot de verantwoordelijkheid van de Staat behoort zondigheid te bestraffen.

Inmiddels hebben, zoals iedereen weet, alle andere landen het Amerikaanse voorbeeld gevolgd en wordt een afwijkende mening beschouwd als een misdadige en harteloze schoftenstreek – ook in Nederland, dat *volgens de autoriteiten* van veel andere landen er een veel te liberaal standpunt op na houdt.

In 1970 herhaalde Vidal nog eens wat hij al eerder had gezegd:

Het is mogelijk binnen een heel korte tijd in de Verenigde Staten verslaafdheid aan drugs voor het overgrote deel uit te bannen. Maak eenvoudig alle drugs verkrijgbaar en verkoop ze tegen kostprijs. Voorzie elke drug van een nauwkeurige beschrijving van zijn – goede of slechte – uitwerking op de gebruiker ervan. Zeg niet dat marihuana verslavend werkt of gevaarlijk is, want dat is niet zo, zoals miljoenen mensen weten, die ook weten dat het er anders voorstaat met 'speed', die tot een heel onplezierige dood leidt, of met heroïne, die verslavend werkt en waar moeilijk mee te kappen valt.

Iemand die zo schrijft over zulke zaken, zo direct, zo helder, moet de aandacht wel vasthouden. In een korte nabeschou-

wing op het artikel uit 1970 oppert een optimistische Vidal de stelling dat de Commissioner of Police in New York in de buurt begint te komen van zijn gezichtspunt. Maar iedereen weet dat daar in de jaren tachtig niets van gekomen is, sinds Reagan en zijn Nancy (of is het andersom) de kruistocht tegen de drugs begonnen.

Vidal is voor ons, juristen, meestal niet bijzonder vriendelijk, maar waarom zou hij ook. Vaak worden de V.S. geroemd als *governed not by men but by law*. Hij deelt ons echter mee dat die V.S. een natie vormen 'governed entirely by lawyers, those professional «maintainers of quarrel».' Pak maar op.

Ik ga afsluiten, want Vidal nodigt altijd uit tot meer. Ik geloof dat het Jaap van Heerden is die in zijn boek *Wees blij dat het leven geen zin heeft* (1991, vierde druk) ons voor de vraag stelt wat te doen als wij kunnen kiezen tussen een nacht slapen met Rita Hayworth zonder dat iemand het te weten komt of een keer aan haar zijde verschijnen bij een druk bezochte, officiële gelegenheid. En hij meent (als hij het is, want ik kan de tekst niet meer terugvinden) dat iedere man voor het tweede zal kiezen omdat macht en roem een grotere bekoring op hem uitoefenen dan seks. Ik moet zeggen dat ik voor mij zelf toch wel erg twijfel bij dit brandend dilemma en dat nog meer zou doen als Rita mij meer aantrok. Gore Vidal is het wél met hem eens. Als wij in onze verbeeldingswereld onderduiken, staat volgens hem als een paal boven water dat wij meer van Adler dan van Freud in ons hebben: *the motor-drive is the desire not for sex (other briefer fantasies take care of that) but for power*. En over het equivalent van macht: de roem, deelt hij ons mee dat roem een drug is verslavender dan wel ander middel ook, zoals alle helden te beginnen bij Achilles weten.

Hij, deze Gore Vidal, is een mispunt en een lastpost, een roddelaar en een serpent, maar, geloof me, vooral een schitterend schrijver.

HET ONGESCHREVENE

Heel merkwaardig. Ik had al vaak vernomen dat Truman Capote, van wie ik nooit meer ben losgekomen sinds ik in mijn jeugd zijn *Other Voices Other Rooms* had gelezen en een paar jaar later nog een boek waarvan ik me de titel niet meer kan herinneren maar dat over een tante ging die in een boom woonde, dat deze Truman Capote al jaren lang bezig was, althans overal vertelde dat hij bezig was om een boek te schrijven waarbij alle boeken in het niet zouden verzinken. Er stond mij duidelijk voor, dat hij voor het boek ook een titel had en ik dacht nogal vast te weten dat dat *Answered Prayers* was. Toch knaagde er enige onzekerheid, maar van een boek dat niet bestaat kun je de titel nu eenmaal niet in een boekhandel of een catalogus achterhalen. Dus liet ik het maar zo, want een mens moet niet altijd aan zichzelf twijfelen. Maar in de Boekenbijlage van *Vrij Nederland* van 15 juli 1989 las ik korte tijd later een hoofdartikel van Mariëtte Haveman over de dagboeken van Andy Warhol. Nu heeft Warhol mij nooit ook maar in het minst kunnen interesseren, maar ik vind het soms toch wel boeiend te lezen hoe mensen over mensen die mij niet boeien schrijven. Dat hangt af van de mensen die dat doen. Het is bovendien allerminst zeker dat over vervelende mensen alleen maar vervelend kan worden geschreven. Ik denk dat een groot deel van de literatuur van de laatste eeuw bestaat uit spannende verhandelingen over het ontbreken van alle spanningen. In elk geval slaagde Mariëtte Haveman er in mijn vaste overtuiging dat ik niets over Warhol behoefde te weten, sterk te bevestigen. Ook zulke informatie is belangrijk. Want je zit natuurlijk je hele leven met het rotte gevoel dat je een boel boeken moet lezen die je nooit gelezen hebt en

die je ook in de toekomst niet zult lezen. Pas als je ze gelezen hebt, weet je meestal zeker dat het niet hoeven had. Tenzij iemand die je kunt vertrouwen je op tijd waarschuwt. Maar dat is allemaal gepieker waar ik het niet over wilde hebben. Warhol, zo bericht Haveman ons, had zijn voorbeelden en een daarvan was Truman Capote. Beiden waren aan succes en chocola verslaafd. Maar:

Truman Capote is eigenlijk te menselijk in vergelijking met Andy Warhol. De voorpublicaties uit het nooit voltooide *Unanswered Prayers* in *Esquire* hadden het effect van een sociale zelfmoord omdat hij te veel vertrouwde op de kunst en zich te weinig rekenschap gaf van de maat van menselijke ijdelheid en rancune. Van een levende legende werd hij een wat zielige clown, die zich voortdurend liep te rechtvaardigen.

Hierdoor werd ik volmaakt gerustgesteld. Het nooit geschreven boek van Capote heette dus inderdaad *Unanswered Prayers*. Een mooie titel voor een niet-bestaand boek, vond ik. Maar prijs de dag niet voor het avond wordt (een ouderwets gezegde van voor de uitvinding van de elektriciteit, vrees ik, want voor velen begint de dag tegenwoordig pas echt tegen de avond). In elk geval: in notabene dezelfde aflevering van die Boekenbijlage stond even verder, zoals dat tegenwoordig vaak het geval is, een bespreking van een bespreking. De bespreking die besproken werd – door Bas Heijne – was de biografie van Capote door Gerald Clarke. En uit die bespreking, opgezet als een vraaggesprek van Heijne met Clarke, blijkt overduidelijk dat de titel van het boek zou zijn geweest *Answered Prayers*, en dat nu juist het allesbeheersend thema van het boek zou zijn geweest: dat verhoorde gebeden veel meer rampspoed aanrichten dan de onverhoord geblevene. Maar een ongeschreven boek zou toch eigenlijk over onverhoorde gebeden moeten gaan. Daardoor zijn Mariëtte Haveman en ik natuurlijk op een dwaalspoor gebracht. Wij zijn

slachtoffer van het parallel-systeem, wij zijn niet gewend aan atonaliteit.

Het ongeschrevene houdt ons in zijn ban. Of gaat het eigenlijk over het ongepubliceerde? Die memoires van Geert van Oorschoot, die net op het moment dat zij klaar waren uit zijn auto werden gestolen. Had de dief gebrek aan pakpapier of wilde hij op de achterkant zijn boekhouding voeren? En iedereen kent toch de proefschriften die op het laatste moment op een raadselachtige manier kwijtraken. Mensen die ongepubliceerde proefschriften stelen zijn naar mijn vaste overtuiging bijna steeds geheel ontoerekeningsvatbaar.

In de buurt van Den Bosch heb ik vele jaren een zeer begaafd advocaat gekend, een charmante man met goede smaak. Maar er moet iets op heel wonderlijke wijze misgegaan zijn met hem toen hij ouder werd, wat overigens een veel voorkomend verschijnsel is. Hij berichtte zijn cliënten regelmatig en met enthousiasme over de voortgang van hun – civiele – zaken: wat er in de dagvaarding stond die hij voor hen had uitgebracht, de onzin die de tegenpartij daartegen bij conclusie van antwoord had durven aanvoeren en de verpletterende manier waarop hij die wartaal van repliek had gediend. Maar zoals dat met civiele zaken gaat, het duurde allemaal maanden, ja jaren en hoewel het duidelijk was dat het proces op grandioze wijze gewonnen zou worden, was er nu en dan een flink voorschot nodig om tot dat uiteindelijke resultaat te komen. En de voorschotten kwamen. Het heeft heel, heel lang geduurd voordat uitkwam dat hij in al die zaken nooit iets gedaan had en dat ze bij de rechtbank en de tegenpartij volslagen onbekend waren. Toch iemand met fantasie.

Veel minder fantasie is aanwezig bij de talloos velen die hun litanie aan klachten of zelfverheffingen eindelijk, eindelijk, afronden met de vaststelling: meneer, ik zou er een boek over kunnen schrijven. Gelukkig blijven die boeken allemaal ongeschreven.

TERUG NAAR DE BRON

I

Genealogie schijnt een ook voor amateurs aantrekkelijke en door hen veel beoefende wetenschap te zijn. Heel wat keren heb ik daarvan verslagen te horen gekregen en wat dan opviel, was dat de opgespoorde voorouders, al naar gelang ze verder in het verleden waren te situeren, onbetrouwbaarder, gemener en godverlatener plachten te worden. Zou het dan toch zo zijn dat de kwaliteit van het menselijk geslacht zich stiekem aan het verbeteren is? Ik vrees dat er ook twee andere, minder aardige antwoorden mogelijk zijn. Is het niet voor de hand liggend dat de piëteit afneemt en daarmee de schroom om de verdorvenheid van het voorgeslacht bloot te leggen, wanneer de afstand groter wordt? En als dit soort bevindingen juist is, toont dat dan niet aan dat de survival of the fittest samengaat met het overleven van de slechtsten? Wie netjes zijn beurt afwacht blijft ook nu nog met lege handen achter als er niet voor iedereen genoeg is. De echte verzorgingsstaat kan slechts overleven als er voor iedereen genoeg en voor sommigen veel te veel is.

II

Al een jaar of wat verdiep ik mij in het werk van Heinrich Heine en ook – een beetje – in diens leven. Dan valt bijvoorbeeld op dat Heine echt een hekel had aan Goethe, de Olympiër, maar dat dat niet kon verhinderen dat hij ook huizehoog tegen hem opzag. Dat fenomeen, die combinatie – in de rechtspraak zou het tot nietigheid leiden wegens innerlijke tegen-

strijdigheid – herken ik in mezelf en wel in zo sterke mate, dat het bij mij, anders dan bij Heine, verlamvend werkt en spontaneïteit de kop indrukt. Zo'n figuur als Den Uyl, misschien toch wel de grootste politicus van Nederland uit deze eeuw, wekte in mij die tweedracht op: wat een zeurderige door-drammer, maar ook welk een magnifieke hervormer. En op een wat ander, maar ook politiek plan: Piet Steenkamp, wat een kinderachtige man, maar ook wel een bezielde doorzetter en inspirator. Wie zo over mensen denkt (en soms spreekt) wekt een onoprechte indruk, terwijl hij volstrekt eerlijk is. Probeer die twee maar eens te combineren in een korte evaluatie. Dat kan alleen in een biografie. De beste levensbeschrijvingen zijn voor mij die waarin de schrijver deze twee aspecten van de beschrevene doet uitkomen. Want niemand is alleen maar verheven en weinigen zijn alleen maar verrot. Toch is het beeld dat zo ontstaat niet dat van de werkelijke mens, maar van de mens zoals zijn beschrijver, gelet op diens ambiguïteit, hem ziet. En wie die karaktertrek niet bezit, kan ook niet zo te werk gaan. Wat dan overblijft is van deze twee een: de hagiografie, en die komt het meest voor, of de regelrechte sloop- en afbraakgeschiedenis. Om er van die laatste twee te noemen: Arianna Stassinopoulos Huffington over Picasso als creator & (vooral) destroyer en Walter Wadepuhl over Heine. En toch vond ik net die twee boeken, waarvan vooral het eerste genadeloos afgekraakt is, heel amusant om te lezen. En dat komt dan denk ik weer omdat het voor een moerassig mens toch min of meer plezierig is in den brede te vernemen dat beroemdheden niet deugen, al deugt hun kunst wel. Ze hebben lekker ook niet alles.

III

Heine was doctor juris. In zijn werk kan men daar maar soms iets van merken, maar toch laat hij er zich een enkele keer op voorstaan. In *Lutetia* behandelt hij een keer zelfs een puur

juridisch thema: de generale preventie van de straf. Daarvan spreken juristen als de zwaarte of hoogte van iemands straf wordt bepaald door de afschrikkende werking die die straf op anderen heeft. Heine:

Onze tweede grote theorie omtrent de straf is die van de afschrikking. Deze is noch religieus, noch wijsgerig van aard, ze is gewoon absurd. Volgens deze theorie wordt een mens, die een misdrijf heeft begaan, pijn aangedaan om daardoor een ander ervan af te schrikken eenzelfde misdaad te plegen. Het is totaal onrechtvaardig iemand leed te berokkenen tot heil van een ander en deze theorie heeft mij altijd doen denken aan die arme 'souffre-douleurs' die vroeger samen met de kleine prins werden opgevoed en iedere keer werden afgerammeld als hun doorluchtig kameraadje een of andere fout had begaan.

Vanuit een puur instrumentele functie bezien is deze algemene preventie echter allerm minst absurd. Zij wordt bovendien tot op de dag van vandaag regelmatig in praktijk gebracht. Het is immers volstrekte onzin dat toevoeging van straf aan a geen afschrikkende werking zou hebben op b tot en met z zoals zo vaak wordt beweerd. Dat geldt hoogstens – en ook dan nog niet altijd – wanneer er een redelijke relatie is tussen de ernst van het feit en de straf. Wordt het plezier van de strafrechtelijke overtreding niet teniet gedaan door het verdriet van de straf, dan zie je het tegenovergestelde: met name bij economische delicten is het begaan van de feiten vaak lucratief, ook als de straf daarop in mindering wordt gebracht. Beter nog is het te zeggen: de kans op straf. Maar als wij na eventuele mislukking van de fase waarin snelheidsovertredingen worden gestraft met verbeurdverklaring van de auto de volgende fase ingaan: wie te hard rijdt wordt zonder vorm van proces gefusilleerd, dan kan men er op rekenen dat maar weinigen meer de snelheidslimiet zullen overschrijden. Niet voor niets neemt criminaliteit af naarmate de dictatuur

toeneemt. Een vorm van misbruik van generale preventie is ook daar te vinden waar de officier van justitie, na met zorg een hele rij ridders onder invloed bij de zitting van de politierechter achter elkaar te hebben aangebracht, bij de laatste en tiende uitroept dat deze nu maar eens heel streng gestraft moet worden omdat hij al de tiende is die deze morgen terechtstaat voor dit gevaarlijke misdrijf. Ik heb het zelf meegemaakt.

IV

In zijn boek *De Steile Helling*, laat Maarten 't Hart vader Onderwater tegen de jongste van zijn twee zonen op diens trouwdag zeggen: 'Ga nooit 's morgens vroeg met je vrouw naar bed, er kan in de loop van de dag altijd wat beters opduiken.' Je weet nooit wat schrijvers zelf verzinnen en wat ze werkelijk uit de mond van zulke vaders als die Onderwaters hebben opgetekend. Fijnzinnig is het advies in elk geval niet. Ik zou zeggen: het valt niet mee nog botter voor de dag te komen. Maar een zekere ruige originaliteit lijkt er toch ook weer niet helemaal vreemd aan. Overigens wordt zo ook aan de kaak gesteld het soort hypocriet spraakgebruik dat de nette Nederlander hanteert. Daartoe hoort dan ook Maarten 't Hart, want ik kan niet geloven dat een vader als die Onderwater die zo'n opmerking maakt, daarbij over 'naar bed gaan' zal hebben gesproken. 's Morgens vroeg met je vrouw naar bed gaan zal voor hem betekenen dat je na een te lang feest in de kroeg wezenloos in slaap valt in wat ik nu maar zal noemen, het echtelijke bed.

Maar is hier al met al dan toch minstens van die ruige originaliteit sprake? Dat lijkt mij nog niet zó zeker. Niet alleen in Maassluis maar ook in Wales schijnen er vaders te zijn die menen hun zonen dit soort adviezen te moeten meegeven. Ruim voor *De Steile Helling* werd gepubliceerd legde (sir) Laurence Olivier in zijn werkelijk stomvervelende autobio-

grafie *Confessions of an actor* (centen, centen, centen en nog wat) in een passage gewijd aan vriend Winston Churchill het volgende obiter dictum op tafel:

Tony Bushell had een vriend die bij de Welsh Guards diende en wiens vader op zijn eenentwintigste verjaardag tegen hem had gezegd: 'Hier heb ik drie kostbare adviezen voor je, mijn jongen: ga nooit ten zuiden van de Thames op jacht, drink nooit port na champagne en vrij nooit 's ochtends met je vrouw, want in de loop van de dag kan er altijd iets beters op je afkomen.'

Misschien mag ik het niet zeggen, maar wijze vaders zijn het niet, al was het maar omdat zij er blijkbaar geen idee van hebben dat hun advies uitgaat van een gebrek aan potentie bij hun zonen waar normaal gesproken hoogstens zichzelf 'last' van zullen hebben. Maar wat daarvan zij: naar welke bron moet deze smakeloosheid teruggevoerd worden? Het zal toch Apuleius niet zijn?

DE LIJN EN DE CIRKEL

Juristen denken, als zij kwaliteit hebben, scherp. Nog al vanzelfsprekend zal men zeggen, gelet op die toevoeging, maar dat is toch niet zo. Politici met kwaliteit denken over overeenkomstige onderwerpen bijna nooit scherp, althans daar merken we niets van. Onze minister-president Lubbers is als hij over politieke onderwerpen praat (en daar beperk ik me maar toe) een, het zij toegegeven, niet altijd onaantrekkelijk warhoofd, maar zelfs in internationale politieke kringen geldt hij zo niet als een genie dan toch minstens als een talentvol entertainer. Ga je na wat hij zegt, hoe hij het zegt, en vooral hoe hij het, als het niet anders kan, opschrijft, dan overvalt je de gedachte: hoe is het mogelijk dat onder de absolute leiding van iemand behept met zulke geestelijke spraakgebreken alles toch goed loopt. En het goede antwoord is, vrees ik, alles loopt niet goed, maar het kon veel slechter.

Juristen van kwaliteit denken scherp. Ik heb het nu even niet over het emotionele denken, waarin zij schromelijk te kort schieten. Daarover later. Maar zij denken alleen in lineaire vorm scherp. Zij bouwen in navolging van de juristen van het oude Rome een constructie op en die voert geleidelijk, maar zonder omwegen, tot een conclusie. Daarmee is de top van de toren bereikt, met ten hoogste de vlag daar nog boven op: het is volbracht.

Maar het actuele, maatschappelijke denken heeft daar eigenlijk geen boodschap aan: het is circulair en daarmee verandert het wereldbeeld drastisch. Ik weet niet precies hoe ik dat onder woorden moet brengen, maar iedere oudere vrouw of man die nog met belangstelling aan het leven deelneemt zal

met mij op een gegeven moment vaststellen, dat zij of hij van dat leven vervreemd is. Hij moet ontwaren – en nu kom ik al meteen aan het hoofdmoment – dat de onschuldige van moment x de schuldige wordt van het daarop aansluitende moment y. Maar daar blijft het niet bij. Voortdurend blijven zaken en personen *circuleren* binnen het ruime terrein waarin uitgemaakt wordt wie de held is, wie de boef, waar mijn vaderland is en waar het vijandelijk territoir. De wisseling van die aspecten heeft tot gevolg dat de uiteindelijke uitkomst, neergelegd in het vonnis, inhoudende dat A de held is en B de boef (in de rechtspraak reeds afgezwakt tot: de winnende en de verliezende partij) maar van heel betrekkelijk belang meer is. Want het einde van een cirkel is nergens en overal. Als het boek, het toneelstuk, het programma op de televisie niet na driehonderd bladzijden, na twee uur, na vijfenveertig minuten moest ophouden, zouden de rollen best nog eens kunnen worden omgekeerd. Een goed boek van nu laat zelfs aan het einde zijn lezer in het onzekere of de held straks toch geen schoft gaat worden en vice versa. De stof voor die metamorfose is in elk geval present. En waar het er al niet zó radicaal aan toe gaat, daar ligt de stof voor discussie in elk geval voor het oprapen. Is Hamlet een held? En wat te zeggen van Heer Bommel en van Frits van Egters?

Twee voorbeelden van meer recente datum: *The Comedians* van Graham Greene, waarin (majoor) Jones op het ene moment figureert als de vrolijke entertainer (je kon met hem lachen, zei Tin-Tin en gelet op haar positie, betekende dat heel wat) en op het andere moment als een barre vijand in de gevangenis wordt mishandeld en toegetakeld en even later in diezelfde context en met precies dezelfde personen om hem heen wordt gevierd als een zeer belangrijk persoon, ja een echte vip. En dat blijft wisselen. Pregnanter nog komt die circulering van waarden en waarderingen tot uiting in de wereldberoemde spionageroman van John le Carré: *Spion*

aan de muur. Zelfs na het boek drie keer gelezen te hebben vraag ik me nog af of ik alle draaicirkels wel op de juiste manier heb uitgelegd. Het verhaal van verraad en verlossing is haast niet te volgen. En dat klopt. Want wie de draaibewegingen binnen de cirkel exact wil volgen, wordt radeloos. Hij valt af. Niet alleen op de kermis houdt niemand het uiteindelijk vol staande te blijven op de draaischijf, al is er wel een die dat het langst volhoudt en die wint. Zullen juristen, zal de rechtspraak zich dat circulaire denken niet vertrouwd moeten maken? Wat goed en wat kwaad is, wat overeenkomstig en wat in strijd met het recht, wordt in het circulaire denken een kwestie van de momentopname. En daarmee zullen politici het minder moeilijk hebben dan rechtgeaarde juristen.

Een prettige gedachte is het niet. Maar ik vrees dat de gedachte enigszins lijkt op die welke ons leert dat we allemaal doodgaan. Niemand vindt het leuk, maar ieder houdt er, om het voorzichtig te zeggen, rekening mee. Ik hoop dat ik er flink naast zit.

PANIS ANGELICUS FIT PANIS HOMINUM

'Wat zot. De knecht eet zijn baas op.' Zo zou je, met weglating van wat neerbuigende adjectieven, natuurlijk betrekking hebbend op de knecht, een stukje van de tekst die wij vanmorgen in de kerk als lied te horen kregen (ik kwam er omdat iemand dood was) toch wel zonder scrupules kunnen vertalen: O, res mirabilis, manducat dominum pauper servus et humilis. Ja, dat krijg je ervan als het brood van de engelen tot brood van de mensen verwordt. Dit geheim is (te?) groot. Iedereen zingt zonder scrupules mee. Het is ook een mooi lied. Maar zot is het wel.

PERSVRIJHEID

I

Het Zaterdags Bijvoegsel van *NRC Handelsblad* van 20 juli (1991) bevat als gewoonlijk het Hollands Dagboek, deze keer geschreven door Oleg Popov, manager en clown van het Staatscircus van Moskou, dat verschillende plaatsen in Nederland aandoet. Veel van die dagboekschrijvers hebben weinig te vertellen, maar wat in het verhaal van Popov, dat ik met enige verwachting begon te lezen, opvalt is dat het zo saai en braaf is. Zo opbouwend, zou ik haast zeggen. Nederland en alle plaatsen waar het circus voorstellingen heeft gegeven worden de hemel in geprezen: Amsterdam omdat het Amsterdam is en Sneek omdat het Amsterdam niet is. 'Eigenlijk ben ik deze weken bijzonder van Holland gaan houden. De mensen zijn erg open en vrijmoedig. Fijn publiek.' Datzelfde bijvoegsel heeft een artikel van Dick Franssen: De ex-Genossen schrijven door. Het gaat over het wel (en wee) van de journalisten van de *Säksische Zeitung*, die vroeger een arbeidscontract hadden met de SED van Honecker en nu vertegenwoordigers van de vrije pers moeten zijn. De bekende politicus Hans Modrow, uitgever van die krant omdat hij districtleider van de SED was zegt: 'Wij gingen uit van Lenins opvattingen over de pers. Voor ons was de krant een collectieve propagandist, agitator en organisator. We beschouwden de SZ als instrument waarmee we iets bereiken wilden.' Volgens een redacteur kwam dat er in de praktijk op neer dat de krant bol stond van de bedrijfsreportages, waarbij het ging om het populariseren van een goed voorbeeld. De redacteur economie neemt het verhaal van hem over en nu citeer ik, verkort:

Ter ere van de jaarlijkse partijdag 1987 moesten wij reportages maken over elf succesvolle automatiseringsprojecten. Ik zou er drie doen. Ik kwam bij een fabriek van landbouwwerktuigen en daar werd het me meteen duidelijk: die machine werkte absoluut niet. Het was een totale flop. Op de redactie zei ik: Dat ding doet het niet. Daarover kan ik niet schrijven. Maar ik kreeg te horen dat het toch moest: hoeveel sneller er nu werd gewerkt, hoeveel hoger de opbrengsten waren, hoeveel beter de kwaliteit was. En vooral, wat een geweldig groeiproces de mensen die er aan meewerkten hadden doorgemaakt.

Ik zei: wat een onzin, dat is allemaal gelogen... Uiteindelijk heb ik het gedaan. De arbeiders in die fabriek hebben gelachen, ik zelf heb gelachen, en de lezers hebben gelachen, want die wisten al lang hoe het hier in elkaar zat.

Toen dacht ik: Wat moet ik bij een krant die liegt. En ik heb mijn ontslag ingediend. Maar dat kon helemaal niet. Genossen nemen geen ontslag.

Wat heeft dat met het dagboek van Popov te maken? Ik zou zeggen een heleboel. Popov kwam uit Rusland met zijn circus naar Nederland. Daar werden de voorstellingen gegeven. En dus was in deze opvatting van wat de taak van de pers is, Nederland een geweldig land. Je gaat je eigen landbouwwerktuigenfabriek toch niet afkraken, al werkt ze nog zo slecht. Je gaat mensen van je eigen afzetgebied toch niet bekritisieren, al zitten er veel etters onder. Die idee van de pers als collectieve propagandist werk je er niet in een paar jaar uit. Het is niet toevallig dat in alle landen van het oostblok noch persvrijheid bestond noch onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Gebondenheid is immers een wezenskenmerk van het systeem, dat weet dat het het absoluut goede nastreeft. Daarom heeft ook de katholieke kerk zich altijd indringend bemoeid met film-, leatuur- en persvrijheid. Daarom bestaat in de organisatie van die kerk ook geen scheiding van machten en geen democratie. Alles moet naar één doel streven. En dat doel is bekend.

Nog steeds dat bijvoegsel van *NRC Handelsblad*. Een groot artikel gaat over Lars Erik Magnusson, een Zweed van 37 jaar, die het in Nederland, waar hij met een kleine twintigduizend gulden uit een bijna-faillissement aankwam, gered heeft. Zijn persoonlijk vermogen is nu zo'n honderd miljoen gulden; dat is, zo valt mij op, zo ongeveer het startkapitaal van de geslaagden, of zij nu in sport, onroerend goed of hard drugs handelen. Magnusson zit in onroerend goed. Hij heeft in Amsterdam het postkantoor tegenover het paleis op de Dam gekocht. In het hele verhaal zegt hij niets dan dat hij veel geld heeft verdiend en nog meer wil gaan verdienen. School had hij niet nodig. Die verveelde hem natuurlijk. De beste leerschool is immers de ruilmarkt:

'Ik heb de universiteit bezocht die leven heet,' pleegt Magnusson te antwoorden, wanneer hem wordt gevraagd naar zijn opleiding. 'Ik heb een aantal vrienden, die professor, dokter en wat al niet geworden zijn. Geen van hen heeft méér verdiend dan ik. Voor zakenman kun je niet opgeleid worden. Business is een soort instinct...'

Dit soort verhalen, die in onze vrije pers steeds talrijker worden, maar niet gevarieerder, is toch goed om ons te doen beseffen dat het platte geldmaterialisme ook niet alles is. Het is de vaste overtuiging van deze man dat het socialisme op deze aarde geen lang leven meer beschoren is. Ik denk dat hij zich vergist, want hoe weinig verheffend het aardse bestaan ook mag zijn, met de levensstijl van Magnusson houdt de wereld het geen tien jaar uit. Die lokt het socialisme gewoon uit.

En ten slotte dan in dat bijvoegsel het hoofdartikel van Ari Sjavit: *Gevangen in Gaza*, *Het Dilemma van een Israëliisch reservist*. Het gaat over de be(mis)handeling van Palestijnse jongens van vijftien, zestien jaar in dat kamp. En ik citeer maar een paar regels uit dit aangrijpende artikel dat, let wel,

eerder verschenen is in *Ha'aretz* (en *The New York Review of Books*):

In Gaza staat onze Centrale Veiligheids Dienst dus gelijk aan een geheime politie, onze interneringsinrichtingen zijn efficiënte Goelags. Onze militairen zijn gevangengebwaarders, onze ondervragers folteraars.

Naar mijn overtuiging zouden, zonder een vrije pers, zulke dingen als in dat kamp in Gaza gebeuren wel eens de doodsteek kunnen zijn voor Israël. Maar waar in vrijheid geschreven kan worden, is de dictatuur nog niet (definitief) begonnen.

II

De prijs die wij voor een zo vrij mogelijke pers betalen kan hoog zijn. (Overigens: geheel vrij is de pers in het westen natuurlijk ook niet, maar er is toch meer dan een gradueel verschil met de gebonden pers.) Omdat vrijheid verondersteld wordt, als vanzelfsprekend wordt aanvaard en uitgangspunt is, dreigen wij die prijs wel eens te beoordelen los van het produkt dat er voor geboden wordt, en dat verschijnsel neemt toe. Pers moet hier vooral in ruime zin genomen worden: ook de radio en zeker de televisie behoren ertoe. De vrije pers schendt soms de rechten van de mens en behandelt – dat komt vaker voor – mensen soms niet rechtvaardig. Dat gebeurt natuurlijk in de gebonden pers ook, maar daar alleen ten aanzien van de al dan niet vermeende vijanden van het regime, terwijl, ik zei het al, de vrienden en vooral de leiders en hun aanhang door dik en dun (moeten) worden gesteund.

In de Boekenbijlage van *Vrij Nederland* van 25 maart 1989 besprak Cyrille Offermans een bundel met tien filosofische lezingen: *Ergo Cogito*. Hij schrijft:

Een aardig idee was het om de grijze eminentie van de Nederlandse filosofenwereld, Bernard Delfgaauw, te vragen een inleiding bij het boek te schrijven.

Niet lang daarna berichtte Delfgaauw in een radioprogramma van de IKON dat hij in het begin van de oorlog gedurende enige maanden lid was geweest van Nationaal Front. Heel publicitair Nederland viel over hem heen. Alles wat hij nadien – ook in de oorlog – aan voortreffelijks had gedaan werd weggevaagd, gehoond als hypocrisie. Men had de zondebok gevonden. Meer dan een jaar later moest de persdienst van de IKON toegeven dat een wezenlijk deel van wat Delfgaauw had gezegd achteraf verkeerd was weergegeven. Er ging een bericht naar de kranten, maar behalve een Gronings studentenblad, aldus Herman van Run in een ‘ingezonden brief’ in *de Volkskrant*, besteedde geen krant of blad er enige aandacht aan. Het was geen nieuws meer en dat er een mens kapot was gemaakt deed er blijkbaar ook niet toe. In *NRC Handelsblad* van 19 juli 1991 staat een artikel van Martin van Amerongen, hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer* en niet direct de zachtzinnigste onder Nederlands vrije journalisten: De genade van een late geboorte. Ik heb het uitgeknipt, want wie weet kan het straks in een ander geval in een wat vroeger stadium dienst doen. Hier een citaat uit dat artikel:

Nog steeds, een halve eeuw na dato, is het verstandiger over de *humus* van meeloperij en collaboratie te zwijgen. Dit ontdekte de Groningse filosoof die verleden jaar in een interview vertelde dat hij in 1940 – enkele maanden – lid van Nationaal Front is geweest. Nee, ook hij was geen held, ‘net zoals bijna alle Nederlanders indertijd gezegd hebben: ja, ik zal nou maar opgeven dat ik niet-jood ben, anders raak ik mijn giro kwijt. Dat soort lafheden waren natuurlijk aan het begin van de oorlog heel veelvuldig. En daar heb ik mij net zo goed aan schuldig gemaakt.’ Er hing trouwens in heel Europa ‘een latent

antisemitische sfeer' en ook voor de rest was het gedrag van het merendeel der bevolking 'niet grandioos'. Deze diepe waarheden werden 's anderendaags door de kranten gesimplificeerd tot een bekentenis van een oorlogsverleden met als gevolg dat de reputatie van de Groningse filosoof – voortreffelijk in de oorlog, voortreffelijk ná de oorlog – sedertdien in scherven ligt.

Toch had die man alleen maar, zichzelf niet sparend, de waarheid gesproken.

Wij vinden deze teksten van Delfgaauw ook in *De Groene Amsterdammer* van 31 januari 1990. Van hem wordt daar ook nog geciteerd: 'De kwalijke kant daarvan (van die niet-jood verklaring, L) was dat de joden apart werden gezet. Je dacht, zolang ze achter de joden aangaan, gaan ze niet achter ons aan. Dat was een gevolg van de latente antisemitische sfeer die er toen in Europa hing en nog hangt.'

Van een filosoof die als Delfgaauw de waarheid spreekt, zijn ook de drie laatste woorden zeker van belang.

EUFEMINISME

Iedere vrouw die zich door een man laat slaan verdient een pak slaag.

HEBBELIJKHEDEN OF ONHEBBELIJKHEDEN VAN RECHTERS HIER EN DAAR

Rechters lezen veel, maar dat komt omdat ze er bijna allemaal een sterk ontwikkeld geweten op na houden en zo ontzettend veel dikke dossiers op hun tafel krijgen. Voor het overige zijn rechters meestal opvallend onbelesen en zij zijn met name slecht op de hoogte van – niet alleen – de moderne literatuur. Die griffier van dat kleine kantongerecht in Noord-Brabant die een gerenommeerd kenner was van de werken van en over Goethe, moet men toch als voor de rechterlijke macht buitengewoon a-typisch beschouwen. Ik weet niet eens of Boudevijn Büch van zijn (eertijds) bestaan op de hoogte is. Met vooral klassieke muziek zijn veel rechters uit alle geledingen daarentegen opvallend goed vertrouwd.

Waar ze volgens Pannick in zijn boek *Judges* ook weinig van weten of willen weten, is van rechtsfilosofie en ook de zogenaamde hulpwetenschappen (rechtssociologie, psychiatrie enzovoort) hebben in Engeland hun bijzondere belangstelling kennelijk niet kunnen trekken. In 1961 verkondigde een Lord Justice ex cathedra dat er in zijn jeugd nog geen psychiaters bestonden en dat niemand daardoor toen slechter af was. Weer tien jaar later bleek een van zijn collega's nog nooit van de in juridische kring wereldberoemde Engelse rechtsfilosoof H.L.A. Hart te hebben gehoord (en ook niet van de musical *Hair*, wat misschien nog gekker is, maar wat mij toch een beetje voor hem inneemt). Wat die onbekendheid met Hart betreft, die is, lijkt mij, wel te vergelijken met die van een Nederlandse rechter van nu die toegeeft dat hij nog nooit van E.M. Meijers en P. Scholten heeft gehoord.

Er zijn er die zeggen dat je als rechter eigenlijk voor de zitting de strafdossiers niet mag lezen omdat je door het lezen

daarvan bevooroordeeld kunt worden. Ik merk maar meteen op dat wie die theorie in praktijk brengen, geen excuus meer hebben om andere literatuur ongelezen te laten, maar vooral dat ik niet alleen noch voornamelijk daarom die stelling zo gek nog niet vind. Het verhaal van de politie is waardevol maar niemand zal willen ontkennen dat het *in*criminerend is (en, vrees ik, eigenlijk ook moet zijn, want een politie-proces-verbaal dat er op gericht is de onschuld van een verdachte vast te stellen heeft veel weg van een *contradictio in terminis*). Vooral de rechter die veel zaken moet doornemen (de rechter van de eerste instantie dus) krijgt, ook bij een strak ontken-nende verdachte, door het lezen van die processen-verbaal de indruk opgedrongen: en toch zal hij het wel gedaan hebben. Het Straatsburgse hof (dat zaken behandelt waarbij het gaat over de rechten van de mens en zijn fundamentele vrijheden) heeft ons een nieuwe les geleerd: rechters moeten niet alleen onbevangen zijn, de verdachte moet ook niet de gedachte kunnen opvatten dat hij dat niet is, bijvoorbeeld omdat hij reeds in het vooronderzoek een ten gronde ongunstige beslissing voor de verdachte heeft genomen.

Onbevangenheid. Ik zou denken dat het allerbelangrijkste aspect daarvan is dat de rechter niet persoonlijk bij de zaak van de verdachte betrokken is én zich niet persoonlijk bij de zaak betrokken voelt. Ik bedoel daarmee niet dat hij de zaak zonder enige menselijke emotie moet beschouwen en beoordelen. Dat hij niet mag huiveren voor wat mensen elkaar soms aan gemeens en walgelijks aandoen. Die eis stellen, zou ook beslist niet goed zijn, want daardoor verwijderd de rechter zich te ver van het menselijke domein. Maar hij mag zich niet vereenzelvigen met het slachtoffer. En zich zeker niet laten leiden door diens inzicht omtrent wat de juiste straf zou zijn, zoals tegenwoordig wel wordt verdedigd. Want een van de redenen waarom het strafrecht – dat noodzakelijk kwaad – tot stand is gekomen, was nu juist om de botte weerwraak

voor te zijn. Wraak is niet hetzelfde als vergelding. Ik kan het niet nalaten nog een citaat uit Pannicks *Judges* te geven:

Van de achttiende-eeuwse Engelse rechter Buller werd gezegd dat hij iemand voor het stelen van schapen altijd tot de strop veroordeelde en toegaf dat de reden daarvoor was dat er een heleboel schapen van hemzelf waren gestolen.

Geruststellend voegt Pannick daar aan toe: 'Such partiality no longer stains the Bench.' Maar het gevaar van de vereenzelviging ligt altijd op de loer. Een van de beroerdste ervaringen met rechtspraak die ik heb gehad stamt uit de tijd toen ik als substituut-griffier moest optreden in een bijzondere politierechterzaak tijdens of direct na de Vierdaagse te Nijmegen. Het was een zaak van snelrecht. Een jongen van een jaar of zeventien had in het feestgedruis rondom de Vereniging een meisje van ongeveer dezelfde leeftijd onder haar rokken gevoeld. Tegen haar zin, zo mogen we aannemen, want ze was onmiddellijk hard gaan krijsen. En de jongen was 'op heterdaad' betrapt, want heterdaad is er ook nog even ná het moment suprême. De politierechter voor wie de jongen moest verschijnen had zelf een bijzondere rechtszitting geregeld en was tijdens die zitting bijzonder bars tegen de volkomen geïntimideerde verdachte die amper het woord kreeg. Hij had natuurlijk in die korte tijd ook geen advocaat kunnen krijgen; de officier van justitie eiste een flinke straf, maar de politierechter ging daar fors overheen en legde de voor zo'n rechter maximum straf op van zes maanden met bevel tot onmiddellijke gevangenneming van de jongen. Als gevolg van die laatste, door de officier van justitie niet gevorderde maatregel had hoger beroep voor de verdachte ook geen zin meer: tegen de tijd van uitspraak in het appel zouden die zes maanden reeds verstreken zijn. Toen ik na afloop voorzichtig te kennen gaf dat ik de gang van zaken niet in orde vond, werd de politierechter – overigens een bijzonder ontwikkeld en

meestal redelijk man, die later nog ergens hoogleraar is geworden – boos en zei: 'Ik dacht aan mijn eigen dochter van zestien aan wie zo iets ook zou kunnen overkomen. Alleen weet ik niet of ik als ik er dan bij was geweest die jongen niet had doodgeschoten.' Die laatste reactie is die van een direct betrokkene bij de misdaad en een van de redenen waarom het strafrecht (voorlopig) toch onmisbaar is. Maar de eerste, en daar gaat het mij om, is die van de (hoogst) partijdige rechter.

WELK VERHAAL VERDIENT GELOOF?

Reiner de Winter heeft in zijn korte beschouwingen in *De triviale overheid* op een voor hem typerende kritische manier het grensgebied tussen staats- en strafrecht afgestroopt. Dat doet hij met dat wonderlijk mengsel van betrokkenheid en afstand, dat bij mij altijd aandacht oproept. Op een zeker moment brengt hij de verhaalstructuur binnen het recht naar voren. Rechterlijke beslissingen zijn verhalen, schrijft hij. Dat is zo, maar als verhaal hebben zij hun beperkingen. Iedereen weet dat een veel toegepaste verhaaltechniek hierin bestaat dat de auteur een en dezelfde gebeurtenis achtereenvolgens door twee of meer personen laat ondergaan, gewaarworden en vertellen. Dat gebeurt dan vanuit zeer verschillende gezichtsvelden, zo verschillend dat een argeloze lezer soms niet eens door heeft dat het over één gebeurtenis gaat. Welk van die twee of drie verhalen de werkelijkheid weergeeft, laat de auteur in het midden, als hij al niet wil betogen dat ze allemaal gelogen zijn of allemaal hun waarheid inhouden. De schrijver zal zelden een situatie op het oog hebben waarin de ene verteller geheel gelijk en de andere geheel ongelijk heeft. Toch kan de lezer dat menen en dan zal hij meestal ook denken dat hij een vervelend boek aan het lezen is. De spanning is er uit.

Ook uit het vonnis als verhaal is de spanning verdwenen. Want rechters verkeren niet in een zelfde luxueuze positie als schrijvers. Zij horen de verhalen van anderen aan en moeten vervolgens in hún verhaal vaststellen welk verhaal 'waar' is. Ze mogen (van Paul Scholten) niet zeggen dat beide verhalen een beetje of half waar zijn, want dan komen ze tot een bemid-

delend vonnis en dat is geen echt vonnis. Of dat verhaal van die rechters waar is, kan door de rechter in hoger beroep eventueel worden getoetst. En als die vindt van niet, zet hij niet zijn versie náást die van de rechtbank, maar dan vernietigt hij (niet meer of niet minder) het eerste verhaal. Dat is er niet meer.

Van het begin af aan heb ik echter een episode overgeslagen. De impact, de overtuigingskracht van de aan de rechter voorgelegde verhalen. Welk verhaal klinkt plausibel. Welk verhaal is spannend, ontroerend, woede opwekkend (liefst jegens de wederpartij, uiteraard). Dat alles kan iets te maken hebben met het waarheidsgehalte van het verhaal, maar los daarvan, hangt het ook in hoge mate af van de *ars narrandi*, de kunst, de vaardigheid van het vertellen. Het (mondeling) pleidooi ontleent er bijna alleen zijn (zwaar onderschatte) waarde aan. Aan welke kant gaat de rechter staan, naar welke kant wordt hij gedreven, voordat hij het waarheidsgehalte gaat toetsen? Natuurlijk, dat hangt niet alleen van de kracht van het verhaal af: ook zijn 'Sitz im Leben', zijn rechtskennis en zijn humeur zijn van betekenis. (Ik herinner me ineens die rechter die zei: U bent goed af verdachte, vandaag krijgt u geen gevangenisstraf maar een geldboete, want ik ben grootvader geworden. De verdachte, recidivist van allure, werd donateur van de bond van grote gezinnen.) Maar ik houd het er op grond van persoonlijke ervaringen – aan beide kanten van de rechtszaal – toch op dat de kracht en de sensibeleit van het verhaal – áfgezien van het waarheidsgehalte – bij de beslissing een belangrijke rol spelen. Een goed verhaal dat niet waar is tegenover een slecht verhaal dat waar is. Ik geloof er niks van dat de uitkomst dan bij voorbaat gegeven is. Immers wat waar en wat onwaar is kunnen we soms alleen maar vermoeden. En waar komt dat vermoeden dan vandaan?

HET RECHT EN DE OPGEGETEN SCHEEPSJONGEN

De zaak *Rex v. Dudley and Stephens* van 1884 is in de Engelse rechtspraak beroemd en berucht geworden. In dat jaar leed de *Mignonne* op de heenreis van Engeland naar Australië in volle zee schipbreuk en zonk. De vierkoppige bemanning wist in een reddingsboot te ontkomen, maar er was geen land in zicht en ze hadden te weinig leeftocht – frisse drank en voedsel – aan boord. Daarom doodde kapitein Dudley met instemming van stuurman Stephens de zeventienjarige scheepsjongen, die er toen al heel slecht aan toe was. Ze deden dat om te kunnen overleven door het lichaam en het bloed van de jongen te nuttigen. De drie overblijvenden werden vier dagen later door een schip dat langszij kwam opgepikt. Zij waren ‘rescued’ aldus Pannick, aan wiens boek *Judges* (Oxford University Press 1987) ik de feitelijke gegevens ontleen. Maar er kwam een rechtszaak van en aan het eind daarvan werden Dudley en Stevens wegens moord ter dood veroordeeld. Gek genoeg echter werd van die straf niet alleen gratie verleend, waarbij je aan levenslang of zo iets zou denken, maar de straf werd teruggebracht tot zes máánden gevangenis. Voor de Engelse studenten in het recht van na 1884 ligt hier een steeds weerkerend examenprobleem: konden de verdachten zich op overmacht, noodtoestand beroepen? De Engelse rechters wilden daarvan in het geheel niet weten. In een formeel wat ongewone procedure (waarbij de jury met voorbedachten rade werd uitgeschakeld) voegde Lord Chief Justice Coleridge de verdachten toe dat op hen niet de plicht had gerust het eigen leven te behouden, maar juist om dat ten behoeve van anderen op te offeren, voor welk offer naar de ervaring leerde niemand in welk land dan ook en toch zeker niet in een

land als Engeland placht terug te schrikken:

In een christelijk land is het voldoende onszelf het Grote Voorbeeld in herinnering te roepen, dat wij allen zeggen te willen volgen.

Er waren er toen ook al die deze schijnheiligheid toch wat te ver ging. Misschien waren die de Opium-oorlogen nog niet vergeten. Zo merkte de auteur van het hoofdartikel in de *Daily Telegraph* spottend op dat rechters misschien toch niet de meest geschikte figuren waren om anderen in uitzonderlijke moeilijke omstandigheden de les te lezen over het enige juiste gedrag. Hun humeur, zo stelde hij vast, wordt al buitengewoon op de proef gesteld als de lunch te laat wordt opgediend.

Toen Dudley en Stephens (samen, hoop ik, met die naamloos gebleven derde) in Engeland voet aan wal zetten, werden zij daar als helden binnengehaald. De broer van de opgegeten scheepsjongen werd opgetrommeld en die zei in het openbaar dat het jammer was van Richard, maar dat hij de handelwijze van Dudley en Stephens in alle opzichten goedkeurde. De rechters keken heel anders tegen deze zaak aan. Zij drongen zeer op een veroordeling aan en die kwam er dan ook uit. Moet je zeggen dat zij zich door hun opstelling aan de waan van de dag, aan de korte hysterie van de volkse motie hebben onttrokken of dat zij in de verste verte niet begrepen wat er aan waarden en oordelen leefde in de maatschappij waarin zij rechtspraken? Pannick houdt het op het laatste. Ik weet het nog niet zo zeker, al zou ik mij verre willen houden van de moraliserende predikatie. Je kunt je ook afvragen waarom de laagste in rang er nu juist aan moest geloven. Dan toch liever er om dobbelen.

HET RECHT EN DE TOCH NIET OPGEGETEN DOCHTER JOHANNA

Een van de niet zo talrijke sympathieke karaktertrekken van de Oostenrijkse keizer Franz Josef was dat hij bijna altijd gratie verleende van doodvonnissen. Hij werd er niet alleen in Oostenrijk hevig op aangevallen vooral toen hij rond de eeuwwende gratie verleende van een doodvonnis aan een vader die volmondig toegaf dat hij – met medeweten en instemming van zijn vrouw – zijn ongehoorzame dochter Johanna had gedood en haar, naar hij daar later aan toevoegde, uit hongers op het vuur had geroosterd en opgegeten, aan welke maaltijd – ik vind het een typisch trekje – zijn toch ook hongerlijdende en niet overdreven fijngevoelige vrouw niet had deelgenomen. Een zekere Andree, die een standaardwerk over kannibalisme moet hebben geschreven, had daarin geheel dienovereenkomstig verkondigd dat

de menseneterij een algemene op hongers terug te voeren kinderziekte van de mensheid is.

Maar het bleek allemaal onzin. De bekentenis van Bratuschka was helemaal uit de duim gezogen en die van zijn vrouw ook. Zijn door hem als opgegeten aangegeven dochter werd drie jaar later gezond en wel aangetroffen bij het plegen van een onbenullige winkeldiefstal. Daarna bleek dat de man van wie aanvankelijk een bekentenis was afgeperst, daar later niet meer op terug wilde komen vanuit het verkeerd begrepen adagium: een man een man, een woord een woord. (Bij het corrigeren merk ik dat ik een gekke tikfout heb gemaakt: ik schreef: een man een man, een moord een moord.) Het lijkt mij overigens heel twijfelachtig of de rechters (de jury) zich

door een herroeping van de gedetailleerde bekentenissen tot vrijspraak zouden hebben laten bewegen. Ook nu nog worden verdachten ook in ons land bijna steeds aan een eerdere bekentenis gehouden en wordt die bekentenis, ook als later steeds ontkend wordt, zonder meer voor het bewijs gebruikt.

Een van de gronden die tegen doodstraf pleiten, ligt hier duidelijk voor. Ook zeer voorzichtige rechters zouden in dit geval (overeenstemmende bekentenis van man en vrouw in een zaak waarin men als ouder toch niet lichtvaardig pleegt te bekennen) niet tot een vrijspraak hebben kunnen komen.

Maar de belangrijkste reden om tegen de doodstraf te zijn, is voor mij dat niemand – en dus ook de rechters niet – over het lichaam en bloed van welke verdachte dan ook in absolute zin mogen beschikken.

De feitelijke gegevens uit dit verhaal zijn ontleend aan de Prisma-uitgave van het boekje van Herrmann Mostar *Unschuldig verurteilt*, in het Nederlands *Beroemde gevallen van gerechtelijke dwaling*. Ik vraag me af of die m van beroemde geen r moet zijn.

HAVEL EN HET RECHT

Vaclav Havels essay uit 1978-1979: *Poging om in de waarheid te leven*, waarin hij het leven van de dissident in Tsjecho-Slowakije beschrijft in wat hij noemt het post-totalitaire systeem (een term die mij niet aanspreekt, want waarom zou wat later komt óók totalitair zijn) is in Nederland uitgegeven door Van Gennep in diens reeks: Kritiese Bibliotheek (een schrijfwijze die mij evenmin aanspreekt).

In dat boekje is ook opgenomen wat naar Nederlands spraakgebruik het laatste woord van de verdachte zou heten in de – laatste – rechtszaak waarin Havel terecht moest staan, eerst voor de rechtbank – op 21 februari 1989 – en vervolgens voor het hof in hoger beroep – op 21 maart 1989. Dat van undue delay – onredelijk lange duur van het geding, het euvel waaraan strafprocedures in de landen van West-Europa regelmatig lijden – hier geen sprake is, zal iedereen wel duidelijk zijn. Het ging er daar als het er op aankwam in die barre tijden bar snel aan toe. In die laatste woorden van Havel viel mij het een en ander bijzonder op:

1. De rechtbank wordt door Havel toegesproken als: mevrouw de rechter.
2. De door Havel in zijn laatste woord voor de rechtbank zonder enige ophef uitgesproken vaste overtuiging dat de staat van alle kanten helemaal mis zit:

Ik vertrouw er op dat de overheid eindelijk ophoudt zich te gedragen als het lelijke meisje dat de spiegel stuk slaat in de overtuiging dat het spiegelbeeld de schuld is.

(Wat mij daarbij toch wel ergert is dat het voorbeeld ter verge-

lijking weer een meisje moet zijn. Havel wist toch ook wel dat allerlei mannen – zoals Sartre en Raymond Aron – naar hun eigen zeggen voor die confrontatie met eigen lelijkheid in aanmerking kwamen. En hoeveel andere mannen niet?)

3. Voor het hof zegt Havel:

Het proces (kennelijk van eerste aanleg, L) is op correcte en objectieve wijze gevoerd. Des te verwonderlijker was dan ook het vonnis, dat in geen enkele verhouding stond tot het bewijsmateriaal. Ik had de indruk dat de beslissing vóór het proces was genomen en ergens anders dan in de rechtszaal.

Met uitzondering van die laatste zeven woorden is dit een waarschuwing die ook voor andere rechtspleging dan die van totalitaire staten van belang blijft. Een keurig, met inachtneming van alle regels gevoerd proces, maar met in het achterhoofd van de rechters de gedachte: wat zij/hij ook zegt, wij weten uit de stukken al hoe het zit, vormt een bedreiging voor elk rechtssysteem dat, als het Nederlandse, het onmiddellijkheidsbeginsel niet ernstig neemt. Het beginsel houdt in zijn strengste vorm in, dat rechters in strafzaken niet mogen afgaan op indirect bewijsmateriaal. Processenverbaal van politie, waarin verklaringen van getuigen zijn opgenomen, mogen dan niet rechtstreeks voor het bewijs worden gebruikt. Zeker niet als de verdachte ze ter zitting tegenspreekt. In ons systeem mag dat sinds 1926 wél. Men is bang (sommigen zijn blij) dat het Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg daar straks een stokje voor zal steken.

4. Ten slotte haal ik uit het laatste woord van Havel voor het hof aan:

Het vonnis zou veel oprechter zijn geweest als slechts was meegedeeld: 'Vaclav Havel, je werkt op onze zenuwen, dus ga je voor negen maanden de gevangenis in.'

Dat is zo prachtig, daar blijf ik over nadenken: de man of vrouw die de over hem gestelde overheden altijd blijft tegen spreken, die (het is uitzondering, maar toch) nog gelijk heeft ook en die als dat gelijk almaar duidelijker wordt, de machthebbers steeds meer gaat irriteren (op de zenuwen werken). Moeten wij het ons ook niet aantrekken in plaats van te spreken van querulanten?

Maar toch waren er in de laatste tijd, naar Havel – op 21 maart 1989 – vaststelt, ‘verscheidene voorbeelden geweest waar onze rechtspraak haar onafhankelijkheid heeft afgedwongen’. Hij kon het toen niet weten, al zal hij het wel hebben vermoed: zo’n situatie duidt er op dat het einde van de dictatuur aanstaande is.

Het is beslist niet uitzonderlijk dat de machthebbers van vandaag gisteren in de gevangenis hebben gezeten (zomin als het omgekeerde overigens). Het twintigste-eeuwse continuüm strekt zich uit van Nelson Mandela tot Adolf Hitler. De laatste heeft zijn straf zelfs kunnen benutten om (het grootste deel van) zijn bestseller *Mein Kampf* in gereedheid te brengen. Het zou hem anders nooit gelukt zijn. Want alleen toen had hij tijd en werd hij, helaas, met rust gelaten.

Het komt meer dan eens voor dat dichters of andere kunstenaars tot hoge politieke ambten worden geroepen. Ik denk nu niet direct aan onze Herman Schaepman, want bij hem kun je over het een én het ander twijfel hebben. In Zuid-Amerika kunnen ze er meer van, en na de grote revolutie van 1789 hebben in Frankrijk litteratoren (De Lamartine, Chateaubriand) in de kleinere revoluties van daarna meer dan eens een – min of meer – gelukte greep naar de macht gedaan. In onze tijd kan Malraux genoemd worden. In Rusland zie je dat het schrijvend vermogen onder de machthebbers afneemt: Lenin heeft heel wat op papier gezet en ik zeg niet dat dat lekker leest, maar wel dat het vaak de moeite waard is. En geloof het of niet, ook die vermaledijde Stalin heeft nog heel wat geschreven. Maar Chroesjtsjov en Brezjnev waren tot zulke intellectuele prestaties natuurlijk niet in staat. Nu komt met Gorbatsjov het nieuwe tij weer krachtig opzetten. Maar niemand zal hem een schrijver noemen die staatsman werd.

Het is een uitzondering als politici en machthebbers in hun kleding en uiterlijk volstrekt niet voldoen aan de gangbare

eisen die de mode stelt. Brinkman, Lubbers en zo zitten meestal aardig in het pak. Over het modebewustzijn van Dales schijnt alom twijfel te heersen. Voor mij ziet ze er altijd prachtig uit en net zoals ze is: een vrouw van formaat. Maar toch komt ook hier afwijking van de norm voor. Onze enige grote politicus van deze eeuw, Joop den Uyl, zag er slonzig uit in pakken die nooit pasten. En Winston Churchill had eigenlijk altijd iets vies over zich met die gemorste sigareas.

Je kunt dan ook niet zeggen dat Havel uniek is omdat hij voordat hij president van Tsjecho-Slowakije werd zo vaak als dissident in de gevangenis heeft gezeten of dat hij als enige literator tot een hoog staatsambt is geroepen en zelfs niet dat hij zo bijzonder is omdat zijn pantalon bij een officiële plechtigheid op hoog water stond, wat, naar hij later enthousiast uitlegde, kwam omdat hij voor het eerst bretels droeg.

Toch is Havel wel uniek. Misschien allereerst omdat hij al die eigenschappen, die – stuk voor stuk – bij sommigen van zijn collega's ook wel eens voorkomen, in zich verenigt. Intelligenten mensen komen nogal eens voor, evenals – ik durf het nauwelijks te zeggen, vriendelijke en – pas op, pas op – meer mondjesmaat fatsoenlijke. Maar een fatsoenlijk, vriendelijk en intelligent mens, vindt die nou eens in de trein van Amsterdam naar Dordrecht. Ik wil maar zeggen.

En toch ga ik, aarzelend, de aandacht vragen voor een ander aspect van Havel. Het heeft, het zij mij vergeven, iets te maken met zijn rechtsbeschouwing. In zijn essay over Charta 77 *Poging om in de waarheid te leven* (Kritiese Bibliotheek Van Gennep, 1990, vertaling Tinke Davids) staan magnifieke dingen. Maar ik moet het toch maar zeggen: een beetje taai, want moeilijk verteerbaar is dit essay eigenlijk wel. De idealistische overtuiging die er uit spreekt heeft echter niets vrijblijvends. Iedere zin kon worden gecensureerd en iedere census kon tot repressie leiden. Daarom moet ik hierover eigenlijk mijn grote mond houden.

Toch ga ik, voorzichtig, bedachtzaam hoop ik, op iets

anders wijzen: het essay over Charta 77 is in de begintijd, 1978-1979, geschreven in een, wat wij in het westen toen vonden, volstrekt uitzichtloze situatie. Het socialisme met een menselijk gezicht, vertegenwoordigd door de latere houthakker Dubcek, had voordien verschrikkelijk schipbreuk geleden met in zijn nasleep veel pijn, dood en onrecht. En dan spring ik over naar die drie kleine teksten uit 1988 en 1989: *Kaarten op tafel* en *Verklaringen voor rechtbank en hof van appel*. De ellende was toen bijna voorbij. Niet dat er geen nieuwe ellende zou komen, maar dan een van (ik blijf het geloven) niet gradueel maar essentieel andere aard.

Toch moest Havel ook nog in die tijd terechtstaan, en wat mij nu zo opvalt, is dat hij in zijn pleidooi voor het hof van appel nadat hij door de rechtbank ('mevrouw de rechter') tot negen maanden gevangenisstraf was veroordeeld, zegt:

Het proces is op correcte en objectieve wijze gevoerd. Des te verwonderlijker was dan ook het vonnis, dat in geen enkele verhouding stond tot het bewijsmateriaal.

Ik vrees dat ik niet echt nauwkeurig tot uitdrukking kan brengen wat mij hierbij zo emotioneert: enerzijds voldoet ook de rechtspraak in Tsjecho-Slowakije in die jaren al aan de eisen van een fair proces, zoals het Verdrag van Rome dat voor de Westeuropese landen voorschrijft. Maar anderzijds: wat helpt dat allemaal, hier en ginds, als de uiteindelijke beslissing toch pervers is. Een fair trial betekent nog niet een fait sentence. En toch: als de rechtspleging wezenlijk verkeerd is, kan er nooit een behoorlijk vonnis komen. Maar je kunt die stelling niet omdraaien, want de wegen van het verderf zijn velerlei.

Havel is wijs: hij wijst op de omslag in de *rechtspleging* die toen reeds zijn beslag had gekregen. En hij is slim: hij doet alsof hij gelooft dat die omslag ook door zal zetten in de *rechtspraak*. Er zijn gevallen geweest, zegt hij bemoedigend – meer

voor de rechters dan voor zichzelf – dat de rechtspraak haar onafhankelijkheid heeft afgedwongen. Hij weet dat als dát doorzet de dictatuur voorbij is. Ik ben kleingelovig maar in mijn smalle ransel zit een vaste overtuiging: als de rechtspraak niet meer onafhankelijk is van de uitvoerende machten, wordt er door rechters wel gesproken, maar is er geen recht meer.

En nu nog iets heel anders. In 1989 stond Tsjecho-Slowakije aan de poort van de overgang. Maar aan de verkeerde kant van die poort. Dan natuurlijk voelen de machthebbers zich extra bedreigd en, als ze maar een beetje deugen, het meest onderhevig aan twijfel. Ik vind dit zo onverbeterlijk treffend uitgedrukt in deze volzin van Havel:

Het vonnis zou veel oprechter zijn geweest als slechts was meegedeeld: 'Vaclav Havel, je werkt op onze zenuwen, dus ga je voor negen maanden de gevangenis in.'

Op hun zenuwen werken. Dat is de taak van de burger van de staat. Ook hier.*

* Noot: Ik heb ze achter elkaar gezet, deze twee korte teksten over Havel, met notabene twee gelijke citaten. Er zat tussen het schrijven in werkelijkheid drie maanden. Het toont aan, dat ik echt een slecht geheugen heb. Maar ook dat de ene dag de andere niet is.

SCHUINE TAAL

Ik zal maar toegeven dat ik zelfs niet meer op zijn naam kan komen: een toch heel bekende Italiaanse dichter uit deze tijd, dat is al wat ik mij herinner. Maar ook daarom is het opvallend dat ik één, vertaalde, regel uit één van zijn gedichten maar niet uit mijn hoofd kan zetten. Dat gedicht schreef hij na de dood van zijn vrouw. Die kon zo goed luisteren. Wie dat van iemand in zijn voortdurende nabijheid zegt, geeft haar daarmee wel een heel bijzonder eerbewijs. Maar eer is nog niet alles. En in die ene regel waarin hij dat tot uitdrukking bracht, zat dan ook veel meer dan eerbetoon: 'De telefoonrekening is na haar dood een heel stuk lager geworden.' Daar kan ik van janken. Dat is verdriet.

Indirecte ontroering, schuin aankijken tegen dingen die je frontaal te zeer bezeren. Van Du Perron vernam ik voor het eerst rond 1944 uit een kleine, goedkope, maar schitterende bloemlezing van Halbo C. Kool en Kelk. Er stonden een paar vierregelige verzen van hem in. Een daarvan trof mij. Eigenlijk nogal negatief. Ik vond het toen maar een erg nuchtere momentopname, een soort anti-poëzie. Toch zijn die regels nooit uit mijn herinnering verdwenen. En ze wonnen steeds aan kracht. Zo'n zesenvestig jaar later 'begrijp' ik ze:

*Ik heb met eerbied het portret
van vader uit de lijst genomen
waar zoveel stof was in gekomen
en toen weer in de lijst gezet.*

En er staat niet eens in dat hij dat stof eruit gehaald heeft. Toch is het volop voldoende. Such is life.

I

Het weekblad *Economisch Statistische Berichten*, bekend onder de afkorting ESB, bevat in zijn aflevering van 12 juni 1991 een artikel van J. Pen: Veranderingen gestuurd door verkeerde prijzen. Dat ik dit betoog tot in details kan volgen, zou een bewering zijn die met de waarheid dan wel geen loopje neemt, maar toch op gespannen voet staat. Dat ergert me, want Pen heeft landelijke faam niet alleen als econoom (of is het toch economist?) – voor outsiders is hij na Tinbergen in Nederland de bekendste op zijn vakgebied – maar ook als een prikkelend en (zelfs) voor niet-economen te begrijpen stilist van allure. Kort geleden nog haalde een van zijn studies de top-tien van de non-fiction bestsellerslijst uit *Vrij Nederland*, en zeker als je moet concurreren met twee boeken van Klazien uit Zalk is dat geen kleinigheid. Van een van zijn boeken, verschenen in de aloude Aula-reeks van Het Spectrum, bezit ik de zesde druk en die staat vol met uitspraken die iedereen interesseren, gewoon omdat we allemaal nieuwsgierig zijn. Zo vertelt hij over de Noorse Amerikaan Veblen (die ik om een of andere reden nooit als econoom maar altijd als socioloog heb beschouwd en wiens conspicuous wealth mij is blijven intrigeren) dat hij zijn colleges zo mompelend uitsprak, dat de meeste studenten wegliepen. Dat zullen dan wel de mannelijke studenten geweest zijn, want daarnaast ‘stond hij in hoge mate bloot aan de attenties van de meisjesstudenten, die hij zich graag liet aanleunen’. Dat is inderdaad prikkelend gezegd. Toch herinner ik me dat dit boek(je) – het heet *Het aardige van de economie* – als het echt over theoretische pro-

blemen van de economie ging (en daar ging het vaak over, al moesten we eerst wel weten dat je Keynes uitspreekt als Keens en niet als Kiens) bij lange niet zo simpel was als de 'simplele samenhangen' die Pen vanaf pagina 123 bespreekt, zouden willen doen geloven. En desondanks: als ik ergens boven of onder een artikel zie staan dat het van J. respectievelijk Jan Pen is, ga ik het lezen. Soms vermoed ik zelfs dat ik de totstandkoming ervan zelf heb mogen meebeleven, want bij de maandelijks sessies van de Koninklijke Academie zit Pen, als hij er is, evenals ik, op de achterste rij of daaromtrent, en is hij druk bezig met het schrijven van (weer) een artikel. Niemand valt hem in die club daarover lastig, zoals dat wel gebeurde met nu oud-minister Gruyters, als die tijdens de ministerraad, gelijk hij gewoon schijnt te zijn geweest, een boek zat te lezen. Maar was hij lastig gevallen, dan zou hij allicht met een variatie op Gruyters, die Den Uyl na diens verwijt toevoegde dat hij niet met zijn oren las, hebben kunnen zeggen dat hij niet met zijn oren schrijft, want dat soort mensen heeft op ons voor dat ze al schrijvende naar iets anders kunnen luisteren en, vrees ik, over weer iets anders kunnen nadenken. Daarom zijn ze ons altijd twee, drie slagen voor.

II

Terug naar het artikel van 12 juni 1991. Daarin schrijft Pen:

Maar die conclusie geldt alleen onder de perfecte condities van de statische evenwichtstheorie, geassocieerd met namen als Walras, Arrow, Debreu e.a.

Welke conclusie dat nu is doet voor mijn verhaal niet ter zake en ook de statische evenwichtstheorie kan blijven rusten (ik vermoed overigens wel dat dat voor zo'n theorie een belangrijke eigenschap is). Wat mij hindert, is dat ik van Walras, Arrow en Debreu van mijn leven nog nooit gehoord heb, ter-

wijl het toch duidelijk is dat dit in de economie van vandaag even bekende mensen moeten zijn als in de hedendaagse politiek Mitterrand, Kohl, Martens, Kok en Bush. En wat me nog meer hindert is dat 'e.a.', want dat veronderstelt dat iedere lezer die bij zijn verstand is zo uit zijn hoofd nog wel een reeks van namen kan noemen. Nu weet ik ook wel dat mensen, vooral mannen, die voor de televisie na een naam (verkeerd uitgesproken) genoemd te hebben zeggen: en noem maar op, zelf in ieder geval niet in staat zijn nog een naam te noemen, maar tot dat slag mensen hoort Pen niet, al komt hij ook wel eens op de televisie.

Ik zal me nu verder tot (die) Walras beperken. Waarom? Omdat het met mijn relatie tot hem nog slechter afloopt. Want even later verbindt Pen Walras als een soort Siamese tweeling aan Adam Smith en weer amper een kolom verder praat hij over de kring van de Walrasianen. Dan krijg je toch een situatie als waarbij de man aan wie wordt meegedeeld dat de marxisten in aantal afnemen, met belangstelling vraagt wie dan eigenlijk die Marx wel is.

III

Het is en blijft een bedenkelijk verschijnsel van onze tijd dat waar iemand op zijn eigen vakgebied spreekt over mensen en dingen die hij bekend veronderstelt, bijna alle anderen (want zo bescheiden ben ik niet) volstrekt afhaken, ook al is waarover of over wie hij het heeft voor al die anderen van groot en direct belang. Bij Pen is dat ook zo, maar wordt het leed aanmerkelijk verzacht doordat hij (zij het voor mijn begrip nog niet genoeg) regelmatig afdaalt naar de dagelijkse praktijk. Zijn artikel gaat over verkeerde prijzen en dat is wel een vrij raar, maar toch ook een duidelijk begrip. En dan krijgen we van hem te horen dat hij soms in een zogeheten textielsuper een overhemd koopt voor de somma van f. 14,50 dat in kwaliteit niet merkbaar onderdoet voor soortgelijke kledingstuk-

ken die het zevenvoudige moeten kosten (in boetiekjes en zo). Dat begrijp ik als jurist, maar ik denk er alleen bij: hij soms, ik altijd. Het gaat bij Pen over taaie prijzen en stroperigheid, welk laatste woord ik liever zou hebben vermeden, want ik kan Eelco Brinkman met zijn zorgzame samenleving niet luchten of zien. Al het arrogante en bekropene dat ARP-politici van voorheen kenmerkt, vind ik bij hem terug en al het leuke en zichzelf overstijgende dat dat soort mensen ook eigen is, ontbreekt bij hem.

Maar goed, aan dat alles doet niet af dat de Babylonische spraakverwarring zich nu in deze vorm voordoet, dat we er niet eens aan kunnen beginnen naar elkaar te luisteren, omdat elk begrip op voorhand ontbreekt. Spreken mag dan geen goud zijn, zo zwijgen is minder dan zilver.

IV

En om nu eindelijk op eigen terrein te komen: welke niet-jurist vertoont de blik van herkenning als hij de namen hoort van, pak weg, Bregstein, Wiarda, Langemeijer, Schoordijk, Larenz, Esser, Cardozo, Magnaud *e.a.*, waarmee wij, om het wat wellustig te zeggen, opstaan en naar bed gaan? Misschien is het wat anders als de naam van (E.M.) Meijers valt, maar diens projecten hebben dan ook al zo'n veertig jaar het parlement, de kranten en de juristen bezig gehouden en geleid tot een nieuw B.W. En niemand kan volhouden dat hij met het nieuw B.W. – dat is de afkorting voor Burgerlijk Wetboek – niets te maken heeft, want het regelt nu juist al die dagelijkse dingen van iedereen: zijn arbeid en zijn wonen, zijn aankopen en zijn leningen, zijn geboorte en zijn dood en alles wat daar bij een ordentelijk burger tussen zit.

Meijers was en is onder juristen beroemd en dat was (en is) ook Paul Scholten. Maar welke niet-jurist kent die laatste? Ik ben bang dat de voetballer Scholten, die bij Feyenoord onder contract staat, aanmerkelijk beter bekend is, ook bij 'de intel-

lectuelen' en toch is dat niet eens een echt goeie voetballer.

Proef op de som: Annie Romein-Verschoor in haar autobiografie *Omzien in Verwondering*. Lang geleden heb ik in een kort artikel mijn bewondering uitgesproken over dat boek en die vrouw. Ik schrok toen Langemeijer mij zei, nadat hij dat stuk had gelezen

– het stond in een vakblad voor juristen: het *Nederlands Juristenblad* en werd daarom door niemand, die geen jurist was, gelezen –

dat er een ding zeker was, namelijk dat Annie Romein-Verschoor niet de beminnelijke en aardige vrouw was die ik uit haar levensbeschrijving had onderkend. En de biografie van Angenies Brandenburg – die toch vanuit een grondhouding van intense waardering is geschreven – bevestigt dat eigenlijk.

In deel 2 nu van *Omzien in Verwondering*, op bladzijde 14, heeft Annie Romein-Verschoor het terloops even over haar tijdgenoot Paul Scholten. Ze noemt hem een scherpzinnig jurist en een goed vaderlander. Men zal het begrijpen: deze episode speelt in de oorlog en wel in het begin daarvan – juli 1940 – toen Scholten in juridisch Nederland al een beroemdheid was, als ik het goed zie in aanzienlijk meerdere mate dan Meijers. De vraag was of 'Jan' (Romein) de zogenaamde Ariër-verklaring wel of niet zou tekenen. Annie Romein schrijft daarover:

Scholten, misschien toch wel al te veel formeel-juridisch denkend, besliste dat het een gratuite verklaring van een simpel feit was, alle collega's tekenden – en Jan heeft er zijn leven lang spijt van gehad.

Dat is om heel wat redenen een vreemde uitspraak. Ik noem er enkele: eerst wordt gezegd dat Jan Romein met Scholten

ging *overleggen* en vervolgens dat Scholten *besliste*. En daarom kon Annie Romein in dit fragment ook weglaten dat haar man *tekende*. Het lijkt alsof Jan Romein levenslang spijt heeft gehad van de beslissing van Scholten. Echter de beslissing om te tekenen, die zo enige dan toch maar heel weinig echt juridische aspecten had, was natuurlijk die van Romein zelf. Maar waar het mij in dit verband vooral om gaat is dat iemand die in 1940 ook maar iets van de persoon en het werk van Scholten als jurist afwist het niet in zijn (haar) hoofd zou halen hem te betitelen als iemand die formeel-juridisch dacht. Misschien heeft Scholten een verkeerd advies gegeven, maar dan niet op die grond. De schrijver van het Algemeen Deel van de Asser-Serie (wel de beste studie over de grondslagen van recht en rechtspraak van de laatste eeuwen) is altijd het prototype geweest van de niet *formeel*-juridisch denkende jurist. Conclusie: we kennen elkaar slecht, ook als het er op aankomt.

V

De ene intellectueel (ik zet het maar zonder aanhalingstekens want dat gaat ook zo vervelen) begrijpt niets van wat de intellectueel uit een andere discipline te berde brengt en kent geen namen, ook niet als het gaat om zaken en personen die rechtstreeks voor hem en voor iedereen van belang zijn. Hij spreekt dus niet mee, ook niet als in die andere discipline de ondergang van de wereld niet alleen beraamd wordt, maar ook wordt voorbereid en mogelijk gemaakt. Het is zonneklaar dat de niet-intellectueel bij beide (alle) disciplines helemaal achter het net vist.

Maar er is nog een variant die aandacht vraagt. Pen is niet van gisteren. Hij heeft ook geregeld buiten het economische straatje gekeken en zelfs gelopen. Tot drie keer toe heeft hij het in zijn artikel over le docteur Pangloss. Ik zou zijn beroepsgenoten, die zijn artikel natuurlijk van haver tot gort begrijpen

en het heel misschien wel een tikkeltje te populair (geschreven) vinden, willen vragen mij het plezier te doen om spontaan en zonder voorafgaand onderzoek de volgende multiple-choice vraag te beantwoorden:

Was Pangloss een creatie van:

1. Rabelais
2. Voltaire
3. Molière
4. Rousseau

Komt er meer dan 25% aan goede antwoorden binnen, dan is de toevalslimiet overschreden.

En intussen probeer ik iets te weten te komen over Walras *e.a.*

ZIEKER UIT HET ZIEKENHUIS

I

Advocaten en rechters die vol overtuiging betogen dat zij, zo ze voor de keus worden gesteld, er niet aan zouden denken in hun eigen zaak te gaan procederen, behoren tot de juridische folklore. Als je er over na gaat denken, komt dat er eigenlijk op neer dat ze hun eigen produkt niet vertrouwen. Sterker nog: afwijzen als het grotere kwaad. Groter dan precies wat? Dat kan niet anders zijn dan het kwaad van berusten in het onrecht dat hen naar hun overtuiging is aangedaan. Het middel – de procedure – is naar zij uit onmiddellijke ervaring weten, erger dan de kwaal. Waar dat aan ligt ga ik nu niet onderzoeken, maar drie redenen zullen in ieder geval toch wel een rol spelen: de ongewisheid van de uitspraak, de duur en de daarmee samenhangende spanning van het proces en de hoog oplopende en moeilijk te overziene kosten. Gewoner gezegd: wie op de hoogte is, vraagt zich af of het zin heeft voor veel geld een dienst te kopen die vele jaren later kan blijken niets op te leveren. Toch gaat de rechtspraak in al haar facetten door en al jarenlang worden haar bedienaren (zij het niet in de mate als zijzelf plegen te suggereren) 'überfordert'.

Geschokt was ik echter wel toen ik jaren geleden een landelijk bekend (en gevreesd, geloof ik) hoogleraar in een medische discipline in het openbaar hoorde verkondigen dat het merendeel van de mensen die in ziekenhuizen terecht komen er slechter uit komen dan ze er in gingen. Daarbij had hij het niet over hun karakter, maar over hun gezondheidstoestand. Aardige paradox, dacht ik, maar natuurlijk, zoals de meeste

goede paradoxen, in wezen onzinnig. Hij kreeg dan ook flink de wind van voren, maar hij bleef vastberaden op zijn stuk staan. Later heb ik van andere medici, meestal in veel bedektere termen, vrij regelmatig iets dergelijks gehoord. Ook wel in deze variant (die ik onbewust altijd al een beetje heb aangehangen) dat een kwaal, tenzij je eraan doodgaat, waarschijnlijk even snel of zelfs sneller uit zichzelf (van rechtswege zou een rechtgeaard jurist mompelen) herstelt dan als gevolg van een medische behandeling. Helaas kun je dat nooit met zekerheid vaststellen, want wie tot het een zijn toevlucht neemt, moet het ander laten. Eigenlijk houden zulke bekentenissen in dat medici niet in hun eigen produkt geloven. Sterker nog: het afwijzen als het grotere kwaad. Groter dan precies wat? Dat kan niet anders zijn dan de aanvaarding dat de patiënt ziek is en dan maar afwachten of hij – uit zichzelf – beter wordt. Toch gaat de gezondheidszorg in al haar facetten door, en wel met een vaart die veel weg heeft van een geleidelijk aan aanwakkerende orkaan. Dat die zorg in al haar geledingen ‘überfordert’ wordt, daaraan twijfelt niemand.

Ik trek uit het voorgaande een simpele maar niet rechtlijnige conclusie: wij komen nooit van gezondheidszorg en nooit van rechtspraak af, en dat zou ook beslist niet goed zijn. Maar dat wil nog niet zeggen dat gezondheidszorg en rechtspraak vanuit de aard van hun functie (genezen en ‘recht’spreken) de verheven positie dienen te bekleden waarin kritiek, ongeacht de inhoud daarvan, in wezen ongepast is, en ter wille van het vertrouwen in de arts en de rechter afgeschafft zou dienen te worden. Die ‘verheven’ positie bereiken alleen de dictators, de tirannen. En wat hun betreft is het ook zeker zo dat het goede dat zij soms toch deden (zorgen dat de treinen op tijd lopen, voor iedereen werk en een echte Volkswagen op een snelweg, allemaal hetzelfde – Chinese – pak) in de verste verte niet opweegt tegen het kwaad dat zij aanrichtten.

Het weekblad de *Nederlandse Jurisprudentie* (NJ) bezit geen landelijke bekendheid en een geringe verspreiding. Bijna alle abonnees zijn jurist. Daarom ontgaat de (grote) rest van de Nederlandse bevolking een indrukwekkend scala aan gestolde drama's, rare verwickelingen, onvoorstelbare sluwheden, extraordinaire vondsten, mislukkingen en successen. Want dat weekblad is eigenlijk een soort dagboek van de rechtspraak, zij het voornamelijk van de Hoge Raad en heel in het bijzonder van 'de civiele kamer' van de Hoge Raad. De beslissingen in strafzaken krijgen naar mijn schatting de helft of minder van de plaatsruimte van die door civiele arresten in beslag wordt genomen. Zij staan ook altijd achter die civiele arresten. Ook als het over leven en dood gaat (abortus, euthanasie) of als ze het verslag doen van zeer geruchtmakende processen als dat van Menten. Dat lijkt vreemd omdat de belangstelling van anderen dan juristen zo evident is toegespitst op strafzaken. Zelfs een minister van Justitie (overigens meestal wel een jurist) lijkt zich tegenwoordig na enige tijd alleen maar ernstig te bemoeien met de 'criminaliteit'. In de krant komt zo nu en dan ook het kort geding nog wel eens aan zijn trekken, maar daarmee heb je het dan toch wel gehad. En toch is het strafrecht eigenlijk een soort uitzonderingsrecht. Hoeveel pakjes sigaretten worden er gestolen en hoeveel gekocht? Hoeveel mensen gaan er per jaar dood en hoeveel daarvan worden er vermoord? Het erfrecht houdt heel wat meer mensen in hun ban dan de bestraffing van moordenaars. En ik zou zelfs niet durven volhouden dat de intensiteit van de aandacht in het laatste geval toch veel groter is. Zoveel vertrouwen in de mensheid heb ik niet. Kortom: als niet minstens vijftien procent van de mensen zich in het algemeen aan de normen hield (als negen van de tien mensen zouden gaan stelen, vernielen, verkrachten) zou strafrecht helemaal niet mogelijk zijn. Men zou in dat geval moeten over-

schakelen naar een beloningsrecht: die tien procent, waarvan in een fair proces zou moeten worden vastgesteld dat zij zich aan alle normen hadden gehouden, zouden daarvoor een gelijke tegemoetkoming moeten krijgen. Wie weet hoeveel boeven daardoor zouden bekeren. Maar niet allemaal. Want het kwaad heeft een machtige bekoring.

III

Op 21 maart 1978 verrichtte een orthopedisch chirurg een operatie op een patiënt. Bij arrest van 9 november 1990 NJ 1991, nr. 26, pagina 90 tot 101 verwierp de Hoge Raad het beroep in cassatie tegen de beslissing van het gerechtshof te 's-Hertogenbosch, die (een beetje slordig, maar naar ik hoop verstaanbaar gezegd) inhield dat de arts door die operatie jegens zijn patiënt een onrechtmatige daad had begaan en tot vergoeding van de daardoor veroorzaakte schade verplicht was. Het hof had zijn beslissing in hoger beroep genomen en daarbij het vonnis van de rechtbank, die de aansprakelijkheid van de chirurg afwees, vernietigd. Het is wel 'aardig' te vernemen waarom de rechtbank dat deed, aardig maar ook enigszins verbijsterend:

dat aan iedere medische ingreep nu eenmaal zowel goede als kwade kanten zijn verbonden en dat over de wenselijkheid van de uitvoering daarvan ook onder zeer deskundig en consciëntieus oordelende artsen zeer wel meningsverschil kan bestaan.

Misschien is dat wel wijsheid, maar dan van de kadi. In ons soort rechtsbestel moeten rechters nu juist uitmaken of de kwade kansen van een ingreep de goede in die mate overheersen, dat ze achterwege hadden moeten blijven. En het is zelfs een levensgrote vraag of deze ingreep wel goede kanten had. Niet voor de patiënt in ieder geval. Die kwam met pijnklach-

ten in de rug naar de chirurg om bij deze genezing te zoeken. Hij werd geopereerd en daarna nam de pijn allerminst af, al verplaatste ze zich wel. Op 4 september 1978 heeft, aldus een medisch rapport, de patiënt 'zeer veel klachten, ze zijn onhoudbaar'. Een klein jaar later richt de patiënt zich tot de afdeling Neurochirurgie van het ziekenhuis en uit die brief maakt men daar op 'dat hij langzamerhand de moed gaat verliezen, omdat er toch eigenlijk geen verbetering van zijn klachten is opgetreden en het reeds 17 maanden na de operatie is'. De jaren vlieden voort en in augustus 1984 heeft de lijder 'circa 20 operaties ondergaan. De pijnklachten die na de eerste operatie zijn opgetreden zijn nog steeds aanwezig'.

Terwijl het voor het slachtoffer, want zo mogen wij hem langzamerhand toch wel gaan noemen, ging om verlossing van de jarenlange onhoudbare pijn die hij als gevolg van de eerste operatie moest verduren, ging het in het proces natuurlijk over iets anders, want de pijn 'stond vast'. Dat andere was of de chirurg die de operatie had uitgevoerd, voor die pijn aansprakelijk kon worden gesteld. Dat daarbij smartegeld, een woord dat hier in zijn eigenlijke betekenis kan worden gebruikt, een belangrijke rol zou kunnen gaan spelen, is duidelijk. Maar zover zijn we nog niet. Er zijn twee gescheiden zaken. Ten eerste: de pijn, en ten tweede: is daar iemand buiten de lijder om voor aansprakelijk. Ondraaglijke pijnen kan geen (toegevoegd) argument zijn voor de aansprakelijkheid van degene die haar heeft veroorzaakt. Dat zou, in een heel bijzondere zin, een vorm van corrupt denken zijn; emotionele corruptie. Vergelijkbaar met die (blijkbaar wel voorkomende) waarbij iemand wegens moord wordt veroordeeld omdat het voor de nabestaanden van het slachtoffer ondraaglijk is dat er geen veroordeling volgt. Bij afschuwelijke misdaden is de neiging en de drang om een dader te vinden en voor het gerecht te slepen groot. Maar zelfs bij terroristen gaat het er om of de feiten waarvan zij verdacht worden bewezen kunnen worden.

Echter, al moeten die zaken strak gescheiden worden, dat betekent nog niet dat ze volgens het axioma: in dit soort zaken kan het vriezen of dooien, elkaar nooit zouden raken, zoals dat uit het rechtbankvonnis, consequent toegepast, zou volgen.

Volgens de behandelende orthopedische chirurg leed de patiënt aan hemisacralisatie van de L 5, dat is een vergroeiing van de vijfde lendewervel aan het heiligbeen. De deskundige die te hulp wordt geroepen is het daar niet mee eens:

Dit is niet zo'n ongewone afwijking en behoeft zeker geen pijnklachten te geven. Op Uw vraag of X een onjuiste diagnose heeft gesteld kan ik bevestigend antwoorden. X zat er letterlijk en figuurlijk naast. Hij heeft volstaan met het maken van röntgenfoto's en daaruit de conclusie getrokken dat de pijn waarschijnlijk werd veroorzaakt door hemisacralisatie. Dat was geen voor de hand liggende diagnose.

X voerde op de patiënt een operatie uit die hij nog nooit had toegepast. De deskundige zegt er dit over:

Wat de operatie zelf betreft, die X een transversectomie noemt, welke naam mij onbekend is, ben ik van mening dat het een hoogst ongewone ingreep is. K. noemt het ook een 'zeer uitzonderlijke operatie' die hij nog nooit heeft meegemaakt. Ik zelf trouwens ook niet. Ik heb er nooit over gehoord. X deed het ook voor de eerste maal en het is hem (onderstreping is van mij afkomstig, L) kennelijk tegengevallen. Mij is niet bekend of er literatuur over die operatie bestaat, maar ik denk van niet. Omdat deze operatie eigenlijk niet voorkomt, kun je ook niet van een operatie 'lege artis' spreken.

Het was niet een vorm van hemisacralisatie. De oorzaak van de oorspronkelijke klachten was 'een wortelprikkeling als gevolg van compressie van een der lumbale zenuwwortels'. X had die diagnostiek moeten beheersen en – ik laat nu het hof aan het woord – :

gezien het exceptionele van zijn diagnose, een neuroloog of een neurochirurg kunnen consulteren en moeten consulteren nu hij aan zijn diagnose een ingrijpende consequentie verbond, de voorgenomen transversectomie, die ook al zeer exceptioneel moet worden genoemd, en waarmee hij nog geen enkele ervaring had.

Ik moet de lust om door te gaan met citeren de kop indrukken. Het indrukwekkende arrest van het hof werd bij de Hoge Raad vruchteloos aangevallen; met juridisch-technisch niet eens zwakke argumenten. Maar het rijk der vaktechniek houdt ooit op. Niet helaas na twintig operaties en blijvende onhoudbare pijn. Maar wel, laat ik het zo zeggen, als kan worden vastgesteld dat die pijn het gevolg is van een experimentele operatie op grond van een foute diagnose. Toch was hij te goeder trouw, die orthopedisch chirurg. Ik denk beslist van wel. Maar binnen de perken van het medisch domein: overmoedig, ja doldriest. De Hoge Raad kon alleen maar wijs met het vijfkoppige hoofd knikken. Hij deed dat ook. En deze keer knikte ik mee. Is het proces nu afgelopen? Welnee, de strijd om de geleden schade moet nog beginnen.

DE HOGE RAAD IN OORLOGSTIJD

Tegen de hem in eerste aanleg toegeachte doodstraf ging prof. mr. J.J. Schrieke, N.S.B.'er en secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, bij de Bijzondere Raad van cassatie in appel. Op 22 juli 1946 verminderde deze zijn straf tot twintig jaar gevangenis. Zwaar werd hem, blijkens het oordeel van de rechters, aangerekend zijn in 1944 verschenen brochure over het Landoorlogreglement. Daarin werd 'hartelijke samenwerking' met de Duitse bezetter bepleit. Steeds, zo voerde Schrieke voorts aan, gaat het bezettingsrecht boven het Nederlandse recht en daarom is de rechterlijke macht tot toetsing en krachteloosverklaring van voorschriften van de bezetters nooit bevoegd, *'gelijk de Hoge Raad bij zijn arrest van 12 januari 1942 erkende'*.

Dit zogenaamde Toetsingsarrest, door Schrieke aangehaald ter ondersteuning van een, gelet op de tijd waarin het werd gespuid, haast even dom als schandelijk vertoog, is de Hoge Raad voor en na de bevrijding bijzonder kwalijk genomen en heeft geleid tot het tijdelijk buiten functie stellen van alle zittende raadsheren van de Hoge Raad. Ook is voor korte tijd de cassatierechtspraak zelf afgeschaft geweest.

Een van de wonderlijke zaken uit het na-oorlogse bestel is dat het deerlijk geschokte gezag en aanzien van de Hoge Raad na en door de benoeming van de – in 1981 overleden – J. Donner, die tijdens de bezetting verschillende keren gevangen genomen was en als lid van de Hoge Raad was ontslagen, zich zo spoedig en radicaal herstelde. Toch was ook de manier waarop de 'goede' raadsheren zich na de bezetting opstelden tegenover de jegens hen geuite kritiek en tegen hen genomen

maatregelen, allerm minst verheffend. Het had er veel van weg alsof na 1946 stilzwijgend het besluit was genomen deze periode uit de geschiedenis van de Hoge Raad dood te zwijgen.

Sinds enige tijd wordt dat stilzwijgen van verschillende kanten doorbroken, maar inmiddels is de houding van de Hoge Raad van toen een facetje van de geschiedenis van toen geworden en zijn de hoog oplaaierende hartstochten vervangen door de koele analyse van de historici. Onze nationale geschiedschrijver Lou de Jong, en A.D. Belinfante (*In plaats van Bijltjesdag*) hebben binnen veel grotere verbanden enige afkeurende aandacht aan de zaak van de Hoge Raad gewijd. Zo houdt Belinfante ons voor, dat het Toetsingsarrest diepe verontwaardiging heeft gewekt en dat men de Hoge Raad in de samenstelling uit de bezetting niet meer terugwenste, ook niet na zuivering van de pro-Duitse elementen, die er ter vervulling van vacatures in geplaatst waren. Opmerkelijk is daarbij dat dat zo gehate Toetsingsarrest geweest werd zonder dat ook maar één van de door de bezetter benoemde, pro-Duitse leden daarbij betrokken was.

Waar ging dat toetsingsarrest dan wel over en vanwaar de woede daarover? Dat kan men lezen in een artikel van mr. A.M. van de Wiel, verbonden aan de Tilburgse juridische faculteit, gepubliceerd in het tijdschrift *Recht en Kritiek*, laatste aflevering 1983 en ook in het onlangs verschenen boekje van mr. P.E. Mazel, dat als onderwerp heeft *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*. De 'fijnere' nuances verwaarlozend probeer ik weer toe te geven hoe dat arrest – midden in de oorlog geweest – door de Nederlander die er kennis van nam werd begrepen en – met een veel gebruikte juridische zinswending – in redelijkheid kon en moest worden begrepen: aan voorschriften en regels van de Duitse bezetter en zijn trawanten (als Schrieke) kan, wat hun inhoud ook is, het karak-

ter van wet in de zin der Nederlandse wetgeving nooit worden ontzegd en daarom kunnen Nederlandse rechters die voorschriften of regels ook nooit aan hogere regels of beginselen toetsen, immers: rechters mogen de innerlijke waarde van de wet niet beoordelen. Dat er bij gezegd werd dat dit gold 'onder de huidige omstandigheden' waarmee bedoeld werd: zolang de bezetting duurde, maakte deze véél te algemene en volstrekt onnodige uitspraak niet lichter verteerbaar. Zij werd gevoeld als een dolksteek in de rug en naar mijn overtuiging houdt zij inderdaad een theoretische maar daarom niet minder absolute veroordeling in van verzetshandelingen tijdens de bezetting (daarna hebben die natuurlijk geen zin meer).

De advocaat-generaal bij de Hoge Raad, Rombach, die in deze zaak moest adviseren, nam een conclusie waarin hij op aannemelijke wijze en zonder moeite elke principiële uitspraak vermeed, maar de Hoge Raad, onder voorzitterschap van Taverne, meende ongelukkigerwijze zonder discussie van die verstandige conclusie te moeten afwijken, een enormiteit van de eerste orde, die niet enkel aan eigenwijsheid te wijten kan zijn geweest.

Aan dit alles dient toegevoegd te worden dat, naar de toenmalige juridische stand van zaken, het oordeel van de Hoge Raad *juridisch-technisch* verdedigbaar leek. Ook een van de felste critici van de Hoge Raad, prof. V.R. Rutgers, had tevoren in een wel moedig maar eigenlijk niet verstandig artikel geponoord, dat rechters niet konden toetsen maar wel dienden af te treden, als het te gek werd. Naar mijn overtuiging valt, onder uitzonderlijke omstandigheden gelijk zich hier voordeden, het juridisch-technisch juiste of verdedigbare oordeel niet samen met het goede oordeel en kan daartussen zelfs een niet te overbruggen verschil bestaan. Het hof te Leeuwarden zou niet veel later een arrest wijzen waarin het zonder meer erkende zulk een juridisch-technisch onjuist oordeel te

vellen, maar zulks 'om der gewetenswille'. Dat kwam die rechters overigens wel op ontslag te staan.

Van deze en veel andere zaken kan degene die het nog interesseert kennis nemen uit het eenvoudig en zorgvuldig geschreven boekje van Mazel. Bij hem heeft, zoals hij in zijn inleiding te kennen geeft, niet de bedoeling voorgezetten de Hoge Raad schoon te wassen. Dat bericht is wat overbodig, want een dergelijk idee krijgt men bij lezing nergens. En waarom zou dat ook moeten gebeuren? De auteur komt, zegt hij, tot dezelfde slotsom als velen die de geschiedenis van meer nabij dan hij hebben meegemaakt: 'De Hoge Raad is in de oorlog «fout» geweest.'

Mazel begint, zorgvuldig, bij het begin en dat wordt gevormd door de eis van de bezetter voortaan niet meer recht te spreken 'in naam der Koningin', maar 'in naam van het recht'. Volgens de Aanwijzingen-voorschriften van de Nederlandse regering bestemd voor ambtenaren in bezettingstijd, welke overigens ook door hun vaagheid méér kwaad dan goed hebben gedaan was rechtspraak in naam van een vreemde soeverein onaanvaardbaar. Ik koester nog steeds de verwachting dat weinig Nederlandse rechters het genomen zouden hebben als zij in naam van Adolf Hitler recht hadden moeten spreken.

Maar zo listig was Seyss-Inquart ook wel en daarom koos hij een neutrale oplossing waartegen geen enkel protest rees. Dat vechten tegen windmolens op den duur ook wel eens resultaten kan opleveren, kwam bij de Hoge Raad kennelijk niet op.

Erger was dat ook het ontslag van Lodewijk Visser, president van de Hoge Raad – en al doet het er niet toe, een heel goede president – geen verzet wekte, hoewel de enige reden daartoe was dat Visser een jood zou zijn. Mazel maakt duidelijk dat dit verzet waarschijnlijk uitbleef op de juridisch-technische grond, dat een bezetter volgens het volkenrecht het

recht zou hebben in bezet gebied hem onwelgevallige ambtenaren te ontslaan. Alweer: kennelijk kwam het toen bij de Hoge Raad niet op dat ook zulk een recht niet puur willekeurig mag worden uitgeoefend, dat het dan immers misbruik van recht wordt. En hoe anders zou men een ontslag op die grond kunnen aanduiden?

Welk een verschil laat zich kennen met de Leidse reactie op het ontslag als hoogleraar (en dus als ambtenaar) van de beroemde jurist E.M. Meijers, ook alleen omdat hij jood was. Ook in Leiden zal men de volkenrechtelijke regel die inhoudt dat de bezetter zo iets mag doen, gekend hebben. Eind november 1940 werd Visser in de uitoefening van zijn ambt als president van de Hoge Raad geschorst. Op 26 november 1940 hield Cleveringa te Leiden zijn befaamde protestrede tegen het ontslag van Meijers. Hij kwam er wel door in de gevangenis terecht, maar hij is heel oud geworden.

Aan het begin van zijn Gedenkschriften, onlangs in boekvorm verschenen, noteert hij in zijn onnavolgbaar ouderwetse schrijftrant: 'Tot wij eindelijk het ongelooflijke als ernstig dreigend moesten aanvaarden: dat Meijers ons zou worden genomen enkel en alleen om zijn joodse afkomst. Wij voelden ons als verstart en ontzet; diep geschokt en ontroerd, maar ook tot berstens en stikkens toe vol verontwaardiging.' Zo'n man was dat, zó kon het ook.

Behalve deze president van de Hoge Raad zou later ook de procureur-generaal Berger door de bezetter worden ontslagen en wel omdat hij falikant weigerde gegevens te verschaffen op grond waarvan parketambtenaren in Duitsland te werk konden worden gesteld. In zoverre valt vast te stellen dat het oorspronkelijke presidiaat van de Hoge Raad, als op 10 mei 1940 in functie, geen krimp heeft gegeven.

Mazel stipt wel aan – zonder er echter veel aandacht aan te besteden – dat de weerzin tegen de Hoge Raad ook zijn oorsprong vond in het feit, dat dit enige hoge college van staat,

dat na de capitulatie de gelegenheid kreeg *in beginsel* onveranderd door te werken, nimmer zijn stem heeft verheven tegen het flagrante onrecht, dat het overal om zich heen kon en moest waarnemen. Zoals dat wel gebeurde in Leeuwarden en, wat verder van huis, in België en Noorwegen, waar het Hooggerechtshof zich reeds op 21 december 1940 collectief ophief. Zoals dat bovendien ook gebeurde door degenen die namens de Kerken daartoe aangewezen, niet zonder gevaar, protesteerden en bléven protesteren.

Tot op zekere hoogte kan dan ook aan de Hoge Raad van toen het verwijt worden gemaakt, dat de Bijzondere Raad van Cassatie tot Schrieke richtte: 'dat in de bezettingsjaren, waarin het rechtsgevoel van het Nederlandse volk in zo hoge mate werd beproefd, de hoogste Nederlandse gezagsdrager in het bijzonder van het departement van Justitie een zware verantwoordelijkheid droeg, daar zowel bij de goede Nederlanders als bij hen die dat niet waren, zijn gedragingen als uitingen van iemand, die krachtens zijn ambt in de eerste plaats geroepen was het recht te dienen en te handhaven, bij uitstek de aandacht hadden.'

Ik denk niet dat het boekje van Mazel het laatste woord is of zou behoren te zijn in de zaak van de Hoge Raad. Het lijkt mij dat er nog heel wat valt te achterhalen. Mazel citeert veel uit een kort na de bevrijding verschenen brochure van Van den Dries: *De Hoge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, waarin deze op een bepaald onsympathieke maar vooral niet overtuigende wijze tracht het beleid van de Hoge Raad schoon te wassen.

Als de rehabilitatie mislukt was, zou dat voor een goed deel aan deze misselijke brochure kunnen worden toegeschreven. Ik zal er niet te veel van zeggen, maar zelfs de verdediging van het Toetsingsarrest gaat van een verkeerd begrip van het arrest uit. De technisch-juridisch juiste uitleg van het arrest vindt men voor het eerst bij de man die later procureur-generaal bij de Hoge Raad zou worden; Van Asch van Wijck, in

Onderdrukking en Verzet. Sluw, maar een geheel onjuist beeld van de werkelijkheid opleverend, is een passage als: 'Nadat mr. Visser de zeventigjarige leeftijd had bereikt en diens gevolgde het door hem beklede ambt vacant was geworden heeft de bezetter in augustus 1941 prof. mr. Van Loon als president benoemd... Er was waarachtig wel wat meer aan de hand dan dat een president de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt.'

Mazel last een aantal 'aardige schetsjes' in van raadsheren als persoonlijke figuren. Als men let op de volstrekte anonimiteit waarin rechters, zeker van de Hoge Raad, toen en nu hier hun, openbaar, werk plegen te verrichten, is dat als poging tot doorbraak van een taboe verdienstelijk. Want al behoeven we nu ook weer niet zoveel van onze rechters te weten (gewoon omdat ze niet zo interessant zijn als kunstenaars, sportlieden en sommige politici) als de Amerikanen, willens of niet, te weten komen van de 'Brethren' van hun Supreme Court, het is natuurlijk wel duidelijk, dat de persóón van de rechter die uiteindelijk de zaak beslist, en dat niet alleen in benarde tijden, van aanmerkelijk belang is. Dat wordt in Nederland met allerlei drogredenen verre gehouden, maar daarover zal ik nu niet uitweiden. Dat die persoonschetsen in Mazels boek erg goed uit de verf gekomen zijn, kan ik niet zeggen. Mensen als bijvoorbeeld Taverne en Nypels (die volgens Mazel praktisch de auteur is van het boekje dat op naam van Van den Dries staat) zijn, naar alle waarschijnlijkheid, de krachtige persoonlijkheden geweest, die, te midden van een aantal goede juristen, zonder die krachtige persoonlijkheid, het beleid hebben bepaald. Wie het gezien heeft, weet het. En om even door te gaan, nu zo'n groot aantal van de auteurs in het duister zijn gebleven: Wat dacht *Meckmann* toen zijn president als jood werd ontslagen? En waarom horen we zo weinig van Menton Bake?

Een van de figuren die wel wordt beschreven is W.M.A.

Weitjens, op 8 oktober 1941 door de Herr Reichskommissar tot raadsheer in de Hoge Raad benoemd. Hij zou, zo vat ik samen, al met al nog niet zo erg geweest zijn. Een moreel oordeel zal ik niet vellen, maar ik stel wel vast, dat dit de man was die in de laatste aflevering van het *Nederlands Juristenblad*, dat tijdens de bezetting verscheen, het hoofdartikel schreef. Daarin gaf hij af op Paul Scholten en op Telders, die kort daarna, 42 jaar oud, in het concentratiekamp Bergen Belsen zou omkomen. Weitjens eindigde zijn artikel in het Duits: 'Ich habe es getragen sieben Jahre, ich kann es nicht tragen mehr.' Voor ons waren vijf jaren al te veel. Toen in november 1940 een verordening van de bezetter van Noorwegen het deze mogelijk maakte allerlei rechterlijke ambtenaren te ontslaan en nieuwe te benoemen (precies datgene wat in Nederland is gebeurd), verklaarde de Hoge Raad van Noorwegen die verordening ongeldig wegens strijd met het Landoorlogreglement, waarop die Raad van de in Noorwegen optredende Reichskommissar te horen kreeg, dat hij zich voortaan van dergelijke politieke demonstraties moest onthouden. Daarop antwoordde *die* Hoge Raad: 'de Rijkscommissaris beweert dat Noorse rechtbanken niet kunnen treden in de vraag naar de geldigheid van rechtsvoorschriften door hem zelf of door de door hem ingestelde staatsraden uitgevaardigd. *Wij denken daar anders over...* Het is een oude rechtsgedachte bij ons dat de burger bij de rechtbank rechtsbescherming kan zoeken... ook tegen machtsmisbruik door hem die het land bestuurt. Als Noorwegens hoogste rechtbank is het hooggerichtshof de eerste wacht voor recht en wet.' En daarop trad die Raad nog in 1940 collectief af. Zo'n Raad. Zo kon het óók.

Vandaar, denk ik, die mateloze woede over het *technisch-juridisch* mogelijk juiste Toetsingsarrest van de Hoge Raad der Nederlanden. Die aanbleef.

\$ 150.000

Wat mij erg bezighoudt is het volgende. Vandaag, 15 juli 1991, krijg ik van de secretaris van de faculteit een rondschrjven waarin staat dat de faculteit berichten heeft ontvangen over de u allen ongetwijfeld bekende Louisville Grove Award:

Het gaat daarbij om ideeën die kunnen leiden tot een verbetering van het geheel van betrekkingen tussen landen.

Nu heb ik daar toevallig een paar beste ideeën over, maar de uitwerking ervan vraagt tijd, veel tijd. Ik kan wel een tipje van de sluier oplichten. Deze betrekkingen verbeter je in ieder geval niet door oorlog te voeren. Die gedachte moet, zoals u begrijpt, nader worden uitgewerkt. En daarbij kom ik vanzelf op mijn lichtende voorbeeld: Immanuel Kant en diens *Vom ewigen Friede*.

Maar wat moet ik vervolgens tot mijn spijt en woede lezen?

Het idee moet gepubliceerd zijn of op een of andere wijze bekendgemaakt in de periode tussen juli 1987 en augustus 1992.

En er zijn dus al meer dan vier van de vijf jaar voorbij. Dat haal ik nooit meer. Ik vraag mij nu af of zo'n vertraagde mededeling geen onrechtmatige daad oplevert: wegens gederfde winst en geleden schade (wij zeggen: *lucrum cessans* en *damnum emergens*). De prijs bedraagt \$ 150.000. Daarbij is de Ako-literatuurprijs kleuterwerk. En wie zou nu zo gek zijn vóórdat zo'n prijs is ingesteld (in dit geval bekendgemaakt) zich met zo'n vaag onderwerp bezig te gaan houden. Dat wordt pas de moeite waard als er iets tegenover staat. Ik laat het er niet bij zitten.

OVER ADVOCATEN EN RARE GEWOONTES
Impressies van een buitenstaander

Het Gerechtshof te 's-Gravenhage valt niet te vereenzelvigen met het hof van Den Haag. Dat laatste mag wel een café-restaurant zijn, maar eerder genoemd gerechtshof symboliseert voor mij – meer nog dan de Hoge Raad – dat, als Amsterdam de artistieke hoofdstad van Nederland mag heten, 's-Gravenhage voluit recht heeft op de titel van juridische residentie. Ik weet niet waarop dat gevoel gebaseerd is, maar dat maakt het juist zo onaantastbaar. Redengeven is kansgeven tot weerleggen. Als ik in Den Haag op een snikhete dag in juli iemand tegenkom in driedelig kostuum met stropdas bij de keel – en zo'n ontmoeting is doodgewoon – dan denk ik: alweer een jurist en ik groet hem beleefd. Als ik iemand zo toegetakeld in Amsterdam tegenkom – en dat gebeurt gelukkig minder – dan denk ik: alweer een gek, en loop een straatje om. Ook de Haagse advocaten voelen zich opgenomen in die residentiële waardigheid. Wat zeg ik, zij zijn er de dragers van. Ik zal er niet over uitweiden, maar het verschil is enorm: Amsterdamse advocaten lijken soms net gewone mensen.

Ik besef met spijt hoe weinig ik van het reilen en zeilen van de advocatuur in de residentie af weet buiten datgene wat mij als de vruchten van hun pen (en geest) en soms als verbaal betoog in meest danig versleten zaken wordt voorgezet. Deze produkten van hun geest wekken nogal eens gelijktijd mijn grondeloze bewondering en mijn diepste afgrijzen. Die paradoxale gemoedstoestand vindt haar oorzaak in het feit dat ik met name in civiele cassatie-procedures het moeilijke werk van de advocaat zeer bewonder, maar de wijze waarop hij mijn werk (soms) moeilijk maakt verafschuw. Een zinnetje of zinsnede uit een arrest van het hof levert bij een aantal advo-

caten de gepaste gelegenheid op tot drie middelen, elk bestaande uit drie onderdelen, waarvan er enkele drie subonderdelen bevatten die elk nog een primaire en een subsidiaire gedaante vertonen.

Van alle kanten wordt dat zinnetje bekeken, omgedraaid, doorgelicht, geëxtrapoleerd, geanalyseerd en weer in breder verband gebracht en dat alles om te betogen dat het betoog dat in dat zinnetje is vervat onbegrijpelijk is. Zonder meer zou je daar nooit opkomen, maar op den duur vangt met de schemering in je hoofd het raadselachtige van dat gewone zinnetje ook aan. Cassatie-advocaten hebben het inzicht dat woorden nooit vaststaan en geen 'proper meaning' hebben veeleer en meer te hunnen behoeve uitgebuit dan rechters, en allebei de groepen hebben er meer mee 'gedaan' dan de rechtstheoretici. Het is verrassend welke uitleg van een dagvaarding in strafzaken door de Hoge Raad nog wordt geaccepteerd, als deze maar van de feitelijke rechter af komt (of kennelijk door deze is bedoeld).

Soms is het trouwens precies andersom. De zin uit het arrest die erg cryptisch leek wordt door de aanvallen op haar verstaanbaarheid als het ware transcendent, het geheime licht van de waarheid komt vanachter het duister naar buiten stralen en de pure motiveringsklacht krijgt de klare klank van Händels Watermusic: zij verheft zich tot opperste motivering. Als advocaat heb je daar niets aan.

Het rechtsbedrijf en zeker de tak daarvan die rechtspraak heet, heeft van oudsher rare gewoontes. Advocaten doen daar met onnavolgbare gratie aan mee. Eens per week of zo komt een aantal hunner in vol ornaat aan de daarvoor aangeklede rechters zeggen dat ze niets te zeggen hebben en dat gebeurt – bij de Hoge Raad – met een plechtigheid waar ik de tranen van in mijn ogen krijg. Ook de wijze waarop de advocaat naar voren treedt om het arrest in de zaak waarin hij is opgetreden aan te horen, vervult mij met ontroering. De mate

waarin verborgen blijft welke gemoedsgesteldheid hem of haar bevangt als zij of hij hoort dat na tien jaar procederen en twee overwinningen in de feitelijke instanties de zaak in cassatie toch nog naar de bliksem gaat, dat is geen meesterschap meer, dat is kunst. En nog nooit heb ik in de rechtszaal de overwinningskreet van een blijde advocaat vernomen. Dat wordt – daar ben ik zeker van, want advocaten zijn springlevende wezens – op het eigen kantoor ingehaald. Daar danst de hele troep, hoop ik, rond het duimdikke dossier dat nu eindelijk met een behoorlijke declaratie kan worden afgerond.

Ik ben bijna tien jaar advocaat geweest. In Nijmegen. Op mijn eentje. Ik vond het een schitterend beroep, maar ook erg moeilijk. Sinds ik het beroep verlaten heb om de rest van mijn werkzame leven aan de ‘andere kant’ door te brengen, knaagt toch onophoudelijk aan de randen van mijn ziel het harde woord van Camus. Volgens hem is die andere kant vanzelfsprekend de verkeerde kant. Het opkomen voor de belangen van mensen die hun recht zoeken is een heel wat humaner bezigheid dan het oordelen over mensen. Daar zit heel wat in. Vooral als het over het strafrecht gaat, moet – toch zeker in deze tijd – het besef levendig blijven dat rechters, oordelend over schuld en vrijheid van de medemens, dat niet uit eigen recht vermogen te doen. Dat advocaten die voor verdachten opkomen het soms moeilijk krijgen omdat zij het ‘slechte’ verdedigen, bewijst steeds weer dat de rechten van de verdachte mens gevaar lijden en moeten worden bevochten op onwil. In elk land waar de teugels van de macht strakker worden aangehaald, waar een dictatuur wordt gevestigd, waar tirannie hoogtij viert, staat de vrije advocaat in diskrediet. Hij moet his masters voice worden, en de echte advocaat heeft geen ‘master’.

Onlangs las ik in een interview met een heel hoge Duitse rechter dat ze het daar maar niets vonden om rechters te betrek-

ken uit het bestand der advocaten. In Engeland doen ze bijna niet anders. En bij ons is het ook gewoon. En nu moet ik een bekentenis doen die niet prettig zal overkomen. Het is mij vaak gebeurd dat ik verwonderd was over de hoge kwaliteit als rechter van de vrouw of man die ik in haar of zijn functie als advocaat helemaal niet zo bijzonder kon waarderen. Ik heb daar een verklaring voor gezocht. En daarmee kom ik op hetzelfde thema terug. De advocatuur is niet alleen moeilijk, maar het moeilijkst. Misschien niet puur technisch, al is het opzetten van een civiele zaak uiterst moeilijk. Maar wel karakterologisch, om dat gekke woord ook eens te gebruiken. De advocaat kan natuurlijk zaken weigeren, maar iedere zaak krijgt – desgewenst – haar advocaat. En zelfs de advocaat die het zich kan permitteren heel kritisch te zijn bij het aannemen van zaken, zal toch nog vaak verliezen. In strafzaken is de positie van de advocaat – bekeken vanuit de idee van winnaar of verliezer – *uit de aard der zaak* ronduit abominabel. Hoe men bij zoveel nederlagen – waaronder onverdiende – toch zo strijdbaar kan blijven, is het geheim van de goede advocaat. Misschien zijn het de ook voorkomende, geheel onverwachte overwinningen die het hem doen. Wat daarvan ook zij, de advocaat moet standpunten innemen die hij als rechter niet zou innemen, al was het maar om de kans op die onverwachte overwinning niet prijs te geven, en hij moet dat doen met een (vergeestelijkt) gezicht, als kon hij niet anders dan gelijk hebben. Dat heeft tot gevolg dat rechters denken dat advocaten dingen niet weten, terwijl zulke advocaten alleen maar hopen dat de rechters die dingen niet weten.

Een schitterend vak, de advocatuur. En ondanks al die diepe dalen vaak glorieus beoefend. Toch ben ik zo vrij één kritisch geluid te laten horen. Over het landelijk geheel genomen staat de cassatie-advocatuur in strafzaken niet op hetzelfde niveau als de cassatie-advocatuur in civiele zaken. Nogal eens – ik zeg net niet: vaak – komt het voor dat je denkt: een advocaat die zichzelf en zijn beroep respecteert

moest hiermee niet willen aankomen. Wellicht zal de Haagse lezer nu opspringen en zeggen: dat komt omdat cassatie in strafzaken niet gecentreerd is in het arrondissement 's-Gravenhage. Ik geef die lezer geen gelijk. Maar het heeft wél te maken met de afwezigheid van centralisatie in het algemeen of, zo men wil, met het ontbreken van beschermde specialisatie. Immers, de vele advocaten die een paar keer in hun loopbaan een cassatie-strafzaak behandelen, zouden zich daartoe die hele cassatie-techniek eigen moeten maken. Want dat is een vak dat geheel afwijkt van de verdediging in de feitelijke instanties. Veel van wat daar zinvol is, is in cassatie zinloos én omgekeerd.

AFGEZET

Erg laat vandaag hoor ik dat Gorbatsjov is afgezet en wat daarmee zoal pleegt samen te hangen. Ik ben kapot. Hij was – met wijnvlek en al – achteraf beschouwd het enige echte wonder van deze eeuw, ik ga verder: de heiland en de verwachting der volkeren (zij het, als eertijds, niet van het zijne). Dat werd omgezet in voor mij moeilijke begrippen als perestrojka, glasnost en zo, maar het was een onvergetelijke ervaring dat een zo verstarde samenleving door toedoen van één persoon zo snel leek te kunnen terugkeren naar de gemeenschap der volkeren.

Gaat het nu weer mis? Ik weet het niet – wij leven opnieuw in angst en beven – maar de man, zo vaak, schijnbaar terecht, van rechts en links aangevallen, zal in de geschiedenis van de wereld voor die vijf, zes jaar dat hij ‘aan de macht’ was, onsterfelijk zijn. Dat weet ik zeker. Zoals op kleinere schaal niemand ooit Allende – ja, een communist – uit de geschiedenis zal kunnen wegstrepen. Zo eenvoudig liggen de zaken niet.

Vrijheid is een begrip, een idee, maar nog veel meer: het is het begin van alle goeds. Daarom worden zij die zich daarvoor inzetten altijd weer ‘afgezet’.

Geen haar mag die man gekrenkt worden. Wat hij ook fout heeft gedaan. Geen haar. Maar het gebeurt meestal wel.

AFGETREDEN

Het liep anders. Wat iedereen vreesde gebeurde niet. Jeltsin nam het heft in handen. Zo naar mijn ruwe schatting had hij één op vijftig kansen dat hij (letterlijk) zou overleven. Maar die ene kans verwerkelijkte zich.

Wie in de eerste wereldoorlog als gemeen soldaat de Franse en Belgische loopgraven in gestuurd werd, had ook maar een kleine kans om te overleven. Maar toch lag dat anders. Je was dan opgenomen in een groep en alle leden van die groep hadden dezelfde kwade kansen. Kortom: zo'n Jeltsin moest particulier uitzinnige moed tonen. Hij deed het en het nieuwe Rusland overleefde.

Hij heeft Gorbatsjov, na diens terugkeer, voor het oog van de wereld op een meedogenloze manier vernederd. Ik vind niet dat Gorbatsjov daar geen passend weerwoord op had. Soms was hij grandioos en vaak had hij gelijk. Maar hij was toch ook vermorzeld en afgebrand. Verraden te worden door de mensen in wie je wezenlijk vertrouwen hebt gesteld, dat is – in alle omstandigheden – een afschuwelijke ervaring. Het doodt, ik weet er op mijn kleine schaal van, iedere levenslust. En het siert die man, dat dát hem de doodklap heeft gegeven. Hij is afgetreden.

Ik ben er van overtuigd, dat de te overbruggen afstand tussen Brezjnev en Gorbatsjov veel, veel groter is geweest dan die tussen Gorbatsjov en Jeltsin en dat Gorbatsjov daarom niet alleen de grootste maar ook de beslissende stap heeft gezet. Zonder hem was een Jeltsin niet mogelijk geweest en hij moest het zonder Jeltsin doen. Dat hij daarbij een communist bleef is niet van belang. Hij zal dan misschien niet de heiland blijken te zijn, hij was toch in elk geval diens voorloper, die

diens paden geëffend heeft. Voorlopers gaan er meestal snel aan en verdwijnen vervolgens veelal in het gat van de geschiedenis. Wie kent nog de naam van de man die in februari 1917 de oktoberrevolutie van Lenin mogelijk maakte? Het hoofd van Johannes de Doper werd op het feestmaal van Herodes als attractie voor zijn geliefde op een schotel geserveerd. Maar daar komt nog bij dat welke geslaagde heiland dan ook mij niet echt vertrouwen inboezemt. Ik hoop van harte dat ik mij daarin nu eens gruwelijk vergis.

'DE TOUT MON COEUR'

Misschien is het te persoonlijk, maar ik waag het er op. Elke keer als er in en rondom de stormachtige jaren 1970 in ons gezin door toedoen van (een van) de kinderen iets geks gebeurde – en dat kwam, ook al omdat wij er vijf hadden, en gelukkig nog hebben, nogal eens voor – had mijn vrouw (of de vrouw die mij heeft), die een zeer strenge katholieke opvoeding heeft 'genoten', veel minder moeite dan ik (en als het er op aankwam: zelfs geen enkele moeite) om dat, zonder welke voorwaarde dan ook, te aanvaarden.

Ik denk nu – zij het met moeite en tegenzin – dat de reden alleen deze kan zijn geweest: zij stond veel dichterbij de ópkomende generatie. En met véél meer vermogen tot 'invoelen'. Zij dacht: het kan me niet verdommen wat ze doen, zolang wat ze doen maar niet echt gemeen, echt rottig is. En dat hebben ze, ook bij mijn weten, nooit gedaan.

Wat mij gered heeft – als redding mogelijk is – is dat ik altijd snel haar gelijk (op dit punt) inzag. Alles kan als het niet scha(n)delijk is. En in de tijd dat ik met zo'n tien studenten mij boog over de vraag wat nu precies de beroemde uitspraak van John Stuart Mill betekende, dat alles geoorloofd is wat geen 'harm to others' teweegbrengt, bracht zij die stelling in praktijk op een manier die, als ik er toch een naam aan moet geven, misschien een beetje benaderd wordt door het woord 'grandioos'.

Ik ben even nóg wat subjectiever en ik zeg: hopelessly devoted to you. Daar doe je niks aan. God dank.

DROOGSTOPPEL

I

De Vijftigers waren voor mij het einde, zij het in een andere dan de nu gebruikelijke zin. Hun verzen gleden langs mij af als boter langs een warm mes. Maar toch was dat de nieuwe dichtkunst en daarom de enige. Afgenokt dus. Ik heb er een redelijk betaalde baan aan overgehouden. Vroeger leerde ik al uit de enige echte catechismus dat God het kwade toelaat omdat daaruit het goede geboren kan worden (of zo iets). Maar zou God het goede dan niet moeten verhinderen, omdat daaruit enzovoort?

II

Nijhoff en Werumeus Buning (zijn 'In Memoriam' vooral) waren en zijn de dichters waar ik vaak naar teruggrijp. Meer dan naar Marsman, Bloem en zeker A. Roland Holst, de prins onzer dichters. Ik heb vroeger even gedweept met zijn sentimentele: Laten wij zacht zijn voor elkander, kind. De enige keer dat ik hem meegemaakt heb – Van Deijssel werd toen tachtig, geloof ik – hield hij zich op zo weinig delicate manier bezig met het in praktijk brengen van die zachtheid, dat zelfs de feesteling – die overigens geheel in eigen grootheid opging – er aanstoot aan nam. Later hoorde ik dat dit voor Roland Holst het enige handwerk was, maar dat hij dat dan ook zowel door de week als op zondag uitoefende. Ik vergat Slauerhoff. Die hoort misschien toch bij het eerste tweetal. Boutens en Leopold vergat ik niet ('Want alleen is leven leven, als het tot de dood ontroert', too heavy zouden ze tegenwoordig zeggen).

Nijhoff en Werumeus Buning waren geen vrienden. Ze hadden ruzie om een vrouw en ik denk dat dat voor mannen van niveau de enige geldige reden is om ruzie te maken. Maar Werumeus Buning was ook fout geweest in de oorlog. Wel niet zo heel erg, maar toch. Dat is altijd een probleem. Mag je van een goed kunstenaar verwachten of zelfs eisen dat hij ook een goed mens is met een mooi karakter? Nee, natuurlijk niet, roept iedereen dan, maar als puntje bij paaltje komt zitten we toch veel meer uit te zoeken of de hooggestemde radicaal Shelley zijn eerste vrouw Harriet en de halfzus van zijn tweede vrouw, Fanny, tot zelfmoord heeft gedreven dan of *Queen Mab* echt een poëtisch meesterwerk is. Of Picasso de godverlaten rotzak en vrouwenhater was die zijn biografie van hem heeft gemaakt. Of Tolstoi dan wel zijn vrouw hun huwelijk tot een hel heeft gemaakt. En of Heines Mathilde hem de das om heeft gedaan dan wel zijn goede genius was. Daar verheffen zich dan stemmen tegen, die deze zaken willen scheiden. Helemaal lukken doet dat echter nooit. Maar misschien wordt het iemand nog kwalijker genomen als hij in de politiek en de oorlog 'fout' is geweest dan wanneer hij zich gewoon maatschappelijk misdraagt. Wat te denken van Céline, van Ezra Pound of van de na de oorlog door Orwell in bescherming genomen P(elham) G(renville) Wodehouse, om maar drie namen te noemen die in dit verband spontaan bij mij opkomen? Bij Céline kan ik er niet onderuit: hij is een heel groot schrijver. Ezra Pound begrijp ik gelukkig niet. En de derde heb ik nooit echt leuk gevonden (zo min als Evelyn Waugh overigens), maar Orwell heeft wat mij betreft altijd gelijk, behalve als hij voorspellingen doet waarvan we nu weten dat ze niet zijn uitgekomen.

IV

Het is niet of moeilijk aan te geven waarom het ene gedicht je wel en het andere je niet raakt. Rationele begrijpelijkheid speelt daarbij in ieder geval, anders dan ik vroeger wel gemeend heb, geen rol. Dat heeft Eduard Douwes Dekker ons reeds dwingend aangetoond in de figuren van Droogstoppel en Meester Pennewip.

Nu waren in het Nederland van de negentiende eeuw bijna alle verzen van alle dichters naar onze maatstaven juist zo vervelend omdat ze zo begrijpelijk waren. Maar toch kon een spitsburger als Droogstoppel er de gek mee steken omdat ze zo raadselachtig zouden zijn.

Ook dichters uit de tijd voor de Vijftigers konden zo nu en dan volmaakt onbegrijpelijk uit de hoek komen. Maar het leek wel of niemand daar aanstoot aan nam. Neem nu Jan Engelman, de musische dichter, thans verwaarloosd en amper gekend.

*En op de peluw is er geen
mijn lieveling die lief en leed
zo onafwendbaar zeker weet.*

'Dan ik' moet je daar natuurlijk bij denken. Nu is het in onze, toen toch ook al vrij welvarende Westeuropese beschaving een bekend cultuurverschijnsel dat op een peluw maar een (hoofd van een) mens ligt, tenzij we ons verplaatsen in een erotische situatie. En dat lijkt in dit geval dan ook te moeten. maar zelfs dan zegt de dichter niet meer dan dat zijn lief niet en hij wel weet dat het leven bestaat uit lief en leed. Zou die lieveling achterlijk geweest zijn?

Van Engelman hebben we ook de tot Vera gerichte aansporing

*Vera, Vera zie de vele
obligaat trompetten spelen.*

Heb je er echt veel aan als je die dingen ziet spelen of moet je ze toch eigenlijk horen? Liep Engelman vooruit op het televisie-imperium?

En was het nu werkelijk zo complimenteus voor Ambrosia toen zij van de dichter te horen kreeg:

*Ambrosia, wat vloeit mij aan
Uw schedelveld is koeler maan
en alle appels blozen.*

Was dat meisje echt zo kaal als een k(n)ikker?

Geerten Gossaert was als prof. Gerretson stokdoof, lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal, hoogleraar Indologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en een eerste klas bullebak van de oude stempel. Ik kan me hem niet voorstellen als de roze baby die hij ongetwijfeld ooit geweest zal zijn. Daarom schiet ik nog steeds onbedaarlijk in de lach als ik lees:

*Mij teelde teder kind tot man
het altijd nieuwe euvel van
de lente wier onvruchtbaarheid
het langoureuze jaar beschreit.*

Maar, eindelijk toch bedaard, vraag ik me af hoe een altijd maar nieuw euvel zijn telingsarbeid precies verricht. En wat je je moet voorstellen bij een onvruchtbare lente waarover het hele, nog wel langoureuze, jaar – inclusief die lente zelf dus – aan het wenen slaat.

Even ontroerend als onbegrijpelijk vind ik deze van Marsman:

*Gij slaapt met ons als paarden in uw armen
die schuilen aan de zoomen van uw bloed
en uwe haren duisteren erbarmen
over de tochten van ons waaiend bloed.*

Ja, ja. Wat bedoelt de dichter in de regels een tot drie, zou toch wel een erg moeilijke eindexamenopgave zijn, vrees ik. En als even verder wordt vastgesteld wat daar allemaal het gevolg van is:

en onze vezelen verzachten zeer

dan moet je niet gaan zeuren of we wel vezelen hebben en, zo ja, of die vezelen kunnen verzachten*, maar je laten meeslepen in deze zinnelijke verbeelding, gewoonweg weg uit het alledaagse waar van alles niet kan, op weg naar haar, naar Madonna. Want zo heet het vers.

* Noot: Wij hebben vezels en ze kunnen verzachten (zich ontspannen). In literaire kringen mag het meervoud van vezel vezelen zijn. Aldus Van Dale.

DRIEMAAL TROUWEN MET TWEE VROUWEN

Aangaande de stormachtige gebeurtenissen in het korte leven van Percy Bysshe Shelley (1792-1822) is veel onopgehelderd of omstreden gebleven. Voor juristen is het in het bijzonder interessant of Shelley in de nacht van 25 op 26 februari 1813 werkelijk een moordaanslag (met vuurwapens en al) heeft overleefd of dat hij die aanslag heeft verzonnen, ja zelf(s) in scène gezet om een reden te hebben om aan zijn steeds meer aandringende schuldeisers te ontkomen. Waarom is dat voor juristen zo interessant? Omdat ze daardoor voor de opgave gesteld worden de zeer uiteenlopende conclusies die tijdgenoten en biografen aan dezelfde vaststaande feiten hebben verbonden, te beoordelen, niet op hun waarheidsgehalte, want dat is onmogelijk, maar op hun waarschijnlijkheidsgehalte. Ik noem enkele van die vaststaande feiten:

er zijn kogelgaten gevonden in de lambrisering onder het raam, vanwaar de al dan niet vermeende dader(s) zijn binnengekomen en gevlucht; er is zelfs een kogelgat aangetroffen in de 'nightgown' van Shelley; het grasveld onder het raam was vertrappt enzovoort.

In zijn grote, boeiende levensbeschrijving van Shelley, *The pursuit* (1974), heeft Richard Holmes in het voetspoor van H.M. Dowling met klem betoogd en verdedigd dat Shelley wel degelijk (bijna) het slachtoffer is geworden van een moordaanslag door (en dat is natuurlijk vervelend) een of meer volstrekt onbekend gebleven daders. Hij richt zich daarbij tegen de opvatting van onder meer K.N. Cameron, die in zijn studie *The Young Shelley, genesis of a Radical* (1950) met

evenveel klem betoogd en verdedigd had dat Shelley de aanslag verzonnen heeft en de werkelijkheid van dit verzinsel heeft getracht te bevorderen door zelf in zijn nachtjapon te schieten.

De twee conclusies vergelijkend vind ik die van Cameron duidelijk het meest geloofwaardig. Waarom? De problematiek van de geloofwaardigheid van een van twee elkaar niet verdragende lezingen van een gebeurtenis is juristen van oudsher bekend. Ze moeten er mee werken zonder dat ze eigenlijk het materiaal in handen of hoofd hebben dat hen daartoe in staat stelt. Maar ja, ook jury's, juist jury's staan regelmatig voor hetzelfde probleem. Waarom is een ontkenkende verdachte niet geloofwaardig? Omdat hij belang heeft bij zijn ontkenning natuurlijk. Maar toch spreken ontkenkende verdachten soms de waarheid en soms liegen getuigen die de verdachte belasten. Het hangt van een heleboel moeilijk onder woorden te brengen, kleine en rare dingen en feiten af, welke overtuiging omtrent het gelijk postvat. Ik denk dat in ieder geval vier omstandigheden mijn overtuiging hebben gevestigd:

1. Shelley ging die avond naar bed met twee pistolen. Uit niets blijkt dat dat zijn gewoonte was.
2. Volgens Cameron en anderen waren de kogelgaten aangebracht door schoten van binnen naar buiten. Holmes bestrijdt dit, maar op erg zwakke gronden.
3. Vier vrienden van Shelley – Williams, Medwin, Hogg en Peacock – hebben nooit iets van het verhaal van Shelley geloofd.
4. De navolgende omstandigheid heeft voor mij echter de meeste overtuigingskracht, al is zij van een geheel andere orde dan de voorafgaande: Holmes is een sympathiek auteur, maar, wat heel goed samengaat, ook een geweldige fantast. Het tweede grote raadsel in het leven van Shelley is het door hem als vader in Napels aangegeven kind dat volgens de dienstbode Elise door hem bij Claire, de halfzuster van zijn vrouw,

was verwekt. Volgens anderen was Elise zelf de moeder. En wat is nu de theorie van Holmes?

Ik citeer:

In my opinion the only reason for Shelley to single out that crucial date with such transparent bitterness was to commemorate, once more, *the loss of two of his own children*, both delivered on the same night. One by Claire through miscarriage, and the other by Elise...

Deze theorie, die werkelijk te gek is om los te lopen, heeft Holmes later in zijn boek *Footsteps* (1985) afgezworen. Maar wie zo iets kan verzinnen, verdient ook als hij zich op andere raadsels werpt alleen geloof als hij met uiterst overtuigende argumenten aankomt.

Dat doet Holmes niet.

Eigenlijk ben ik voor het grote werk totaal ongeschikt. Want ik val altijd over kleinigheden. Zelfs in een moordzaak erger ik me aan taalfouten in een proces-verbaal. Hier volgt zo'n kleinigheid, maar misschien toch wat meeslepender.

Onder invloed van een zekere Newton waren Shelley en naar ik meen ook zijn eerste vrouw Harriet, geboren Westbrook, overtuigde vegetariërs geworden. De Newtons waren bovendien nudist. Ze hadden een flink aantal kinderen, zes geloof ik, en die liepen spiernaakt door het huis, ook toen ze al wat ouder werden. Shelley, vaak op visite bij de Newtons, vond dat prachtig; vooral de lichaamsbouw van de opgroeiende meisjes droeg zijn bewondering weg. Ik vind dat niet vreemd. Het is heel mooi. Maar wat ik wel vreemd vind is dit: zo'n man als Shelley – vergeet niet hij was in 1813 nog maar eenentwintig jaar – getrouwd met een bijzonder knappe, jonge vrouw van zo'n jaar of achttien, als gezegd het nudisme zeer toegedaan, gaat met zijn vrouw naar bed in een nachtgewaad zó ruim dat hij zelf of, als hij niet gejkot heeft, een ander er met een vuurwapen een gat in kan schieten zonder dat het lichaam van Shelley zelfs maar geraakt wordt. Dat potsierlijke kledingstuk past op geen enkele wijze – zelfs niet ideolo-

gisch – bij Shelley. Als uitrustingsstuk lijkt het meer geschikt voor *De Vrek* van Molière.

Trouwens, het korte leven van Shelley zit vol innerlijke en uiterlijke tegenspraken. Hij was verschrikkelijk royaal, maar dat kon hij ook zijn want hij betaalde zijn schulden nooit. Het rijtuig waarmee hij door Italië toerde, was speciaal voor de behoefte van hem en de zijnen ontworpen. Maar de maker heeft op zijn geld moeten wachten tot Shelley dood was. Mede geïnspireerd door zijn schoonvader tegen wil en dank, William Godwin, was hij een ontzettend fel tegenstander van het huwelijk. Maar desondanks is hij met twee vrouwen drie-maal getrouwd. Niet omdat hij, zoals men wellicht zal denken, na een echtscheiding met een van die vrouwen weer in het huwelijk trad. Dat ging zo gemakkelijk niet in het Engeland van die dagen. Dat echtscheiden bedoel ik. Maar nadat Shelley met Harriet naar Schotland de wijk had genomen is hij daar (in Edinburg) met haar getrouwd. Toen Harriet van hun tweede kind in verwachting was, zijn ze ook nog eens in Engeland met elkaar getrouwd omdat Shelley begon te twijfelen aan de geldigheid van het eerste huwelijk. Ten tijde van die tweede huwelijkssluiting had hij overigens al meer dan een oogje op Mary (Wollstonecraft), met wie hij kort daarna – alweer – zou weglopen. Ze liet zich graag schaken, maar het bijzondere is dat ze haar halfzusje Claire ook maar meebracht (waar ze later wel spijt van heeft gekregen). Toen Harriet een einde aan haar leven had gemaakt door zich te verdrinken (Virginia Woolf koos ook die weg) trouwde Shelley met Mary. Derde huwelijk, tweede vrouw. Later zou hij zelf ook verdrinken.

ZIJN FOUT, JOUW SCHULD

I

Het kan iedereen overkomen en daarom is het voor iedereen van belang. Ik zeg dat maar vooraf, want de bespreking van een arrest van de Hoge Raad in een civiele procedure en vooral van de daaraan voorafgaande beslissingen van een rechtbank en een hof zal meestal ten hoogste juristen kunnen boeien en ik wil graag dat ook anderen dit verhaal lezen. Ze kunnen dan meteen zien dat rechtspraak ook voor een 'leek' wel te volgen is als die er aandacht aan wil besteden (wat niet betekent dat hij het er dan ook mee eens zou moeten zijn).

Het arrest van de Hoge Raad is van 21 juni 1991 en de aanrijding waar dat arrest over gaat gebeurde op 31 oktober 1981 (niet alleen Gods molens malen langzaam). Het was laat en donker toen op die avond op de T-kruising van een tweebaansvoorrangsweg met een 'zijweg' daarvan, de aanrijding plaatsvond tussen de auto van – ik noem hem X – die over de voorrangsweg de kruising naderde en de auto van – ik noem hem Y – die van de zijweg de voorrangsweg op reed. Op de voorrangsweg gold een maximumsnelheid van 100 km per uur. X zei dat hij even voor het ongeval 125 km per uur had gereden. Uitgangspunt mag zijn dat geen aanrijding zou hebben plaatsgevonden als X zich aan de maximumsnelheid had gehouden. Y zou dan voordat X op het kruispunt was gekomen, de afslagmanoeuvre reeds hebben voltooid. Y werd heel zwaar gewond. Hij vorderde van X in een civiele procedure voor de rechtbank (materiële en immateriële) schadevergoeding.

II

De rechtbank overwoog in haar vonnis, na vastgesteld te hebben dat X de maximumsnelheid had overtreden, in naar ik meen voor iedereen duidelijke taal, het volgende:

(I) de verkeersdeelnemer dient bij de beslissing een voorrangsweg op te rijden te anticiperen op de mogelijkheid van voorzienbare fouten van andere verkeersdeelnemers, waaronder overschrijding van de maximumsnelheid;

(II) dit is echter in redelijkheid slechts mogelijk wanneer de fouten binnen redelijke grenzen blijven;

(III) indien X inderdaad, zoals hij stelt, ca 125 km per uur heeft gereden zijn die redelijke grenzen nog niet overschreden, want het is welhaast een feit van algemene bekendheid dat automobilisten zich op een autoweg vaak niet plegen te houden aan de wettelijk toegestane snelheid van 100 km per uur, doch gemiddeld circa 120 km per uur rijden;

(IV) indien X derhalve inderdaad circa 125 km per uur heeft gereden zal, de ernst van de door partijen afwegend (afgewogen?), Y als de alleen schuldige aan de aanrijding moeten worden aangemerkt;

(V) Y betwist dat de snelheid van X niet hoger is geweest dan 125 km per uur;

.....

(VI) indien komt vast te staan dat X de snelheidslimiet in ernstige mate heeft overschreden, dan kan onder de omstandigheden van het geval het niet verlenen van voorrang door Y niet tot het aannemen van (diens) schuld aan de aanrijding leiden, nu een zo abnormaal snelle nadering van de Maserati door Y niet behoefde te worden verwacht;

(VII) voorshands is aannemelijk dat de snelheid van de Maserati de hiervoor genoemde snelheid van 125 km per uur aanzienlijk heeft overschreden.

Het gevolg van (VII) was – en dat lijkt mij ook voor iedereen begrijpelijk – dat niet, zoals gebruikelijk, Y behoefde te bewij-

zen dat X met een snelheid van meer dan 125 km per uur had gereden, maar dat X moest bewijzen dat zijn snelheid niet hoger was geweest dan 125 km per uur. In de praktijk scheelt dat een flinke slok op een borrel.

III

Wat is nu zo bijzonder aan deze zaak? Een heleboel. Eerst een kleinigheidje. Zelfs de gemiddelde overschrijding van de maximumsnelheid – 120 km per uur – mocht X nog eens overschrijden: 125 km per uur, zonder dat hij daardoor aan de aanrijding en de ernstige verwonding van Y volgens de rechtbank *enige* schuld zou hebben (zie (III) en (IV)).

Maar dan het volgende punt: dat iemand op een weg maximaal 100 km per uur mag rijden, betekent wel dat hij op die weg nooit 101 km per uur mag rijden, maar niet dat hij altijd goed zit als hij 99 km per uur rijdt. Het is beangstigend dat met het invoeren van maximumsnelheden ook een algemeen gehuldigde mening kon gaan postvatten die nog wel niet betekent dat men die maximumsnelheid dan ook móet aanhouden (al worden mensen die daar naar onder nogal flink van afwijken al gauw als echt gevaar in het verkeer beschouwd), maar toch wel dat die maximumsnelheid op een autoweg altijd en onder alle omstandigheden mag worden aangehouden. Ook de rechtbank en het hof dat het vonnis van de rechtbank bekrachtigde, laten niet blijken dat zij er anders over denken.

Toch is die opvatting volstrekt onjuist, zoals ook de verkeerswetgeving duidelijk maakt. Artikel 25 van de Wegenverkeerswet verbiedt onder meer elk gedrag van een autobestuurder op de weg waardoor de verkeersveiligheid in gevaar kan komen en er zijn een heleboel rechterlijke beslissingen die inhouden dat onder de omstandigheden van het geval ook een snelheid waarbij de maximumsnelheid niet wordt overschreden te hoog is en daarom strafbaar alsmede onrechtma-

tig jegens andere verkeersdeelnemers. En in het Reglement Verkeersregels en Verkeerstekens (RVV) staat het in artikel 49 nog veel duidelijker: iedere bestuurder moet zijn snelheid zo regelen dat geen gevaar of hinder voor andere weggebruikers kan ontstaan en:

Hij moet daarbij in het bijzonder rekening houden met de aard en de gesteldheid van de weg (...), de weersomstandigheden en de dichtheid van het verkeer. Hij moet snelheid verminderen en zonodig stoppen wanneer de omstandigheden dat vereisen in het bijzonder in het geval van mist en andere omstandigheden die het zicht belemmeren...

Nu het hier ging over een smalle (tweebaans)voorrangsweg die gekruist werd (reden tot extra voorzichtigheid) en duisternis ongetwijfeld het zicht belemmerde, lag het voor de hand dat de rechter, geheel op grondslag van de wet, zelfs een snelheid van 100 km per uur te hoog zou oordelen, anders gezegd X zelfs bij een lagere snelheid dan 100 km per uur schuldig of minstens medeschuldig aan het ongeval zou hebben bevonden. Maar, als gezegd, daaraan besteedt noch rechtbank noch hof enige aandacht. Dat doet wel de advocaat-generaal Asser bij de Hoge Raad in zijn conclusie, dat is een gedocumenteerd, schriftelijk advies over alle aspecten van de zaak die in cassatie (nog) aan de orde kunnen komen, en het typische en vervelende is dat juist dit aspect van de zaak in cassatie niet meer ter sprake kon komen, want er was geen klacht (middel heet dat in het jargon) over aan de Hoge Raad voorgelegd. Misschien daarom heeft Asser zijn bezwaren tegen het vonnis niet in de conclusie zelf maar in een noot 11 neergelegd:

11. Overigens zou ik menen dat die beslissing geen navolging verdient. Het is eerlijk gezegd moeilijk te aanvaarden dat iemand die met zijn auto op een duistere tweebaansweg met overschrijding van 25% van de ter plaatse geldende maximum snelheid rijdt en daarbij tegen een andere auto aanrijdt

met zeer ernstige gevolgen, van *elke* vergoedingsplicht is ontslagen enkel en alleen omdat die andere automobilist bij zijn – mede van een beoordeling van de naderingsnelheid van eerstgenoemde afhankelijke – beslissing om die weg op te rijden ermee rekening had moeten houden dat automobilisten over die weg 120 km per uur plegen te rijden en dus harder dan is toegestaan. Dit lijkt een civielrechtelijke vrijbrief in te houden voor snelheidsovertreders, mits hun overtreding binnen ‘redelijke’ grenzen blijft...

IV

Niet alleen gingen rechtbank en hof ervanuit dat X ook onder de gegeven omstandigheden geen verkeersovertreding kon begaan als hij 100 km per uur had gereden, zij vonden ook dat Y er rekening mee moest houden dat X die snelheid wel zou overschrijden en 125 km per uur zou rijden. Want bijna iedereen rijdt daar 120 km per uur.

Het is zeker verstandig om defensief te rijden, maar het is niet schandelijk dat in de allereerste plaats te doen om eigen veiligheid, gezondheid en vermindering van schade na te streven. Het kan best dat ik de weg op mag rijden omdat ik voorrang heb of omdat de situatie dat toelaat als ieder zich aan de regels houdt, maar ik doe het toch maar niet. Als dode heb je niet zoveel aan je gelijk. Misschien is het onder omstandigheden ook wel een *morele* plicht om in het verkeer rekening te houden met andermans fouten. Dan staat inderdaad het belang van de ander voorop. Maar het gaat te ver het rekening houden met andermans fouten in die zin tot een *juridische* plicht te maken, dat wie wel correct maar niet defensief rijdt, daardoor onrechtmatig handelt. Want let op: als ook X schade had gehad of misschien zelfs het ongeluk niet overleefd had, zou Y alle schuld hebben en alle schade van X (en diens nabestaanden) hebben moeten dragen als kwam vast te staan dat X niet harder dan 125 km per uur had gereden.

Rekening houden met verkeersfouten van anderen kan bovendien funest zijn als de ander de verkeersfout waarop geanticipeerd wordt niet maakt: wij moeten bij een kruising van wegen afslaande om elkaar heen rijden: binnen- of buitenbocht? De andere verkeersdeelnemer moet, gezien de situatie de grote bocht nemen, maar ik houd er rekening mee dat hij dat, als zovelen, wel niet zal doen en de binnenbocht zal nemen (de bocht afsnijdt). Maar hij doet het goed en door mijn anticipatie knal ik tegen hem op, want ik nam daarom ook maar die vervelende en voor mij niet voorgeschreven buitenbocht.

V

Iedereen moet zich aan de wet houden. Iedereen moet de overeenkomst die hij met een ander aangaat nakomen. Dat zijn beginselen, moeilijk verder te verklaren uitgangspunten van handelen in een bepaalde samenleving en in een bepaalde tijd. Een (rechts)beginsel is – in een bepaalde samenleving, op een bepaalde tijd – vanzelfsprekend: je accepteert homoseksuelen op voet van volstrekte gelijkheid, ook al weet je dat dat zo'n honderd jaar terug in diezelfde samenleving volstrekt anders was. Maar hoe komt dat accepteren dan tot stand? Doordat het tegenbeginsel veld wint. In dit geval was het beginsel aanvankelijk en gedurende lange tijd: homoseksuelen zijn (niet eens dóen) tegennatuurlijk. Wat zij doen is een crimen nefandum: het mag en kan zelfs niet genoemd worden. Het tegenbeginsel was: zij handelen en doen overeenkomstig hun natuur en aanleg en dus maatschappelijk goed. Ik zeg niet dat dit tegenbeginsel het in onze samenleving al in alle kringen en op alle punten gewonnen heeft. Maar het is toch al van de status van tegenbeginsel overgegaan naar de verhevener, minder aantastbare status van beginsel en het heeft het oude beginsel zijn status van beginsel ontnomen. Ook in recht en rechtspraak is de botsing tussen beginsel als

vanzelfsprekend en tegenbeginsel als langzaam veldwinnend contra-idee voortdurend aan de gang.

Ieder beginsel wordt – in beginsel – door vele tegenbeginselen belaagd. De positie van het beginsel is in de aanvang altijd oersterk: het gezin is de hoeksteen van de samenleving, de vrouw is haar man gehoorzaamheid verschuldigd, het huwelijk is de (enige) samenlevingsvorm tussen man en vrouw enzovoort. Veel tegenbeginselen halen het dan ook niet en verdwijnen via een zijdeur. Maar andere zijn hardnekkiger en weten soms zelfs het beginsel te overweldigen om zelf beginsel te worden, waarna er weer tegenbeginselen ontstaan enzovoort. Ik probeer na al dit verhevens nu de situatie van alledag te schetsen:

Iedereen moet zich in het verkeer aan de verkeersregels houden (beginsel) maar iedereen moet er ook rekening mee houden dat een ander dat niet doet (tegenbeginsel).

Is dat niet tegenstrijdig? Dat valt, naar het mij voorkomt, zeer wel te verdedigen en ik verdedig het dan ook. Waarom? Dat iedereen zich aan 'de wet' moet houden ligt voor de hand, maar is toch een beginseluitspraak die bij een gewoon mens (= niet-jurist) een portie scepsis oproept, al was het maar omdat je je niet kunt houden aan wat je niet kent. Hoe belangrijk is het dat iedere winkel 's avonds om zes uur op slot gaat? Waarom mag dit wel en dat niet? Maar neem nu eens even aan dat tien procent van de automobilisten in Nederland morgen besluit 'links' te gaan rijden. Gegarandeerd dat er een bloedbad ontstaat. Zodra de spookrijder een meer dan uiterst zeldzame figuur op de wegen wordt, is het met elke notie van verkeersveiligheid gedaan. En toch heeft links of rechts houden, zoals iedereen weet, met moraliteit niets te maken. Maar juist door die combinatie is de imperatief: gij zult u aan de verkeersregels houden die hier te lande gelden, veel en veel krachtiger dan die welke ons, heel in het algemeen, voorhoudt dat

wettelijke voorschriften ons binden. Bij de eerste is het ook en vooral een kwestie van zelfbehoud.

Maar dan staat het tegenbeginsel: iedereen moet erop rekenen dat elk ander zich niet aan de verkeersregels houdt, uiterst zwak. Dat tegenbeginsel, daar ben ik van overtuigd, zal niet doorzetten, sterker: zál niet dienen door te breken. Al helemaal duidelijk is dat het het beginsel op den duur niet zal kunnen vervangen, maar ook als incidentele of algemene correctie daarop kan het – juridisch en maatschappelijk – alleen onheil aanrichten. In heel uitzonderlijke gevallen daarentegen kan zelfs de idee die aan dit tegenbeginsel ten grondslag ligt in het recht worden aanvaard. Omdat voor die gevallen de nu in het nieuwe burgerlijk wetboek zelfs wettelijk vastgelegde tegenbeginselachtige regel geldt dat de rechter volstrekt onaanvaardbare uitkomsten van formeel juiste wets- en rechtstoepassing naast zich neer kan leggen. Als het te gek is om los te lopen, bijt de rechter er zich niet in vast.

Wie, zoals Y deed, een voorrangsweg oprijdt op een moment dat dit zonder gevaar mogelijk is als anderen zich maar aan de regels houden, overtreedt de voorrangsregel niet. Die ander, die er niet hoorde te zijn (op die kruising bedoel ik), was er juridisch niet. En als de meer geleerde juristen mij nu de ketterij van de 'Begriffsjurisprudenz' toegedaan achten, dan moet ik dat maar accepteren. Immers wie dát niet aanvaardt komt terecht in een chaos, een volstrekt onbeheersbare samenleving, waar fout en tegenfout het handelen gaan bepalen, en daar kan nooit iets goeds uit komen.

VI

Anticlimax.

Wat heeft de Hoge Raad in zijn arrest nu eigenlijk over deze kwesties beslist? Helemaal niets. In cassatie ging het daar helemaal niet meer over, denk aan die noot van Asser in zijn conclusie. Waar ging het in cassatie dan wel om? De vraag

was daar alleen nog of het hof zich op een bepaald punt 'enkel wat minder gelukkig had uitgedrukt' of dat er sprake was van een, van de door de rechtbank gegeven afwijkende en belangrijke beslissing. Nu, volgens de Hoge Raad was het eerste het geval. En wie vervolgens, volkomen begrijpelijk, zou willen weten waar dat punt dan eigenlijk over ging, moet ik teleurstellen. Ik zou dan een echt technische verhandeling moeten schrijven over niet onbelangrijke maar toch ondergeschikte zaken. En een lang en moeilijk verhaal dat dat zou worden, geloof me maar. Ik denk dat wie zo goed was tot nu toe te zijn blijven lezen, dat niet meer zou willen 'meemaken'.

VERSCHRIKKINGEN VAN HIER

Twee strafzaken, waar ik over blijf dromen, hebben mij (meer dan) doen twijfelen over wat Max Moszkowicz sr., die toch ook wel wat heeft meegemaakt, bij menige gelegenheid waarbij ik present was verkondigde: echt slechte mensen bestaan niet. Als dat tóch juist zou zijn, zijn er in ieder geval wel mensen die echt slechte dingen doen.

1. De man zit geregeld achter een bepaald type meisjes van zo'n jaar of dertien, veertien aan. (Ik probeer Nabokov en zijn *Lolita* te vergeten.) Ze hebben bij hem en zijn kornuiten een speciale naam. Een aantal van de meisjes die hij achterna zit weet hij, meestal opgewacht na schooltijd, in zijn auto te krijgen. En dan zijn zij reddeloos verloren.

Ik herinner me in deze zaak het getuigenis van een vrouw: ze zegt dat ze thuis bij die man met hem in bed lag en dat zij dat nog zo goed weet omdat ze op het punt stond om klaar te komen, toen ze ergens op de bovenverdieping een geluid hoorde. Zonder aan haar opgewonden situatie nog enige aandacht te besteden sprong de man van het bed op, ging de trap op naar boven en even later hoorde zij dat er schoten vielen. Een meisje dat op een klein zolderkamertje al dagen lang door hem vastgehouden werd, kwam zo, omdat zij lastig werd, om het leven. De man heeft levenslang gekregen.

2. Een jonge vrouw werd in haar eigen huis (een flat op een bovenverdieping) door drie mannen verkracht. Hoe waren die mannen daar binnengekomen? Een vriend van de broer van de vrouw ging met de twee andere mannen naar haar woning, zei dat haar broer een ongeluk was overkomen en dat zij meteen mee moest komen. De deur werd geopend, de

mannen gingen naar binnen en hoor wat er vervolgens gebeurde: de vrouw had een baby van drie maanden, de mannen maakten zich daarvan meester, tilden de baby buiten het hooggelegen raam van de slaapkamer en een van hen zei:

Als ge nie precies doet wat wij willen of nog een keer schreeuwt, dan flikkeren wij jouw kleine naar beneden.

Vervolgens wordt de punt van een mes op de hals van die baby gezet waarna een van de schoften zegt:

Ge kunt maar beter doen wat wij willen want zo'n klein kopke is er zo af.

De rechtbank legde een van de daders 18 maanden gevangenisstraf op. In hoger beroep maakte het hof daar zes jaar van. Ik ben een tegenstander van verhoging van straf in hoger beroep. Maar in dit geval niet.*

* Arrest Hoge Raad van 7 maart 1987.

HEEL KORT

De *Studio*-gids van de Katholieke Radio Omroep heeft in aflevering 34 (24 tot en met 30 augustus 1991) Rob de Nijs op de omslag. Binnenin staat hij de redactie een interview toe. De voertaal daarbij is een soort mengsel van Nederlands en Engels: 'Ik wil leven, bruisen, de marrow out of live sucken.' Ik vind dat hij waardeloze rotliedjes zingt op een vervelende manier, maar dat is maar mijn smaak. Hij is kennelijk een beroemdheid, een bekende Nederlander. Hij is populair. Wie hem aanvalt is jaloers.

Vooruit dan toch maar met dit citaat: 'Tuurlijk, het prikelt als meiden slipjes op het toneel gooien. Ik kan daar de humor wel van inzien. De jaloerse blikken van mannen, leuk toch.'

Dit vind ik nu echt walgelijk. Waarom houdt *Studio* zich in grote opmaak met zoiets bezig? Duidelijk genoeg: het bevordert de kwaliteit van deze principiële zendgemachtigde.

Soms moet je gewoon karakter tonen en sommige dingen moet je verdommen. Zie VPRO.

P.S. In *Studio*, postbus 2000, aflevering 36 staan ingezonden brieven die, op andere punten, het interview met De Nijs en diens daarbij gebruikte woordkeuze aanvallen. In een naschrift schrijft de redactie:

Het taalgebruik van Rob de Nijs is karakteristiek voor bepaalde artiestenkringen. Bij nader inzien hadden wij niet al diens uitlatingen letterlijk in ons blad moeten citeren.

Maar naar mijn inzicht gaat het niet over een bepaalde grove

wijze van uitdrukken. Ook echte kunstenaars van het woord zijn in dat opzicht lang niet altijd zo delicaat en dat hoeft ook niet. Het is de enorme platheid van geest, die natuurlijk ook niet zeldzaam is maar die hier de kans kreeg zich te etaleren als geschiedde er iets groots.

DIT GEHEIM IS NIET ZO GROOT OF:
DE RECHTER ALS EZEL

Rechters en griffiers hebben de mogelijkheid zich in hun ambt aan een vergrijp schuldig te maken dat anderen niet kunnen begaan: schending van het geheim van de raadkamer. Dat is iets heel ernstigs. Uit de school klappen is er niks bij. Iedereen weet het: rechters zijn onafzetbaar, maar, en dat weet wellicht bijna niemand, zij kunnen toch door de Hoge Raad uit hun ambt worden ontslagen als zij het geheim van de raadkamer niet bewaren. Tenminste als ze dat na één waarschuwing voor de eerste overtreding nóg een keer doen (en dat uitkomt natuurlijk).

Wat is het raadkamergeheim? Het gaat niet over wát beslist wordt en ook niet over waaróm dat zo beslist wordt. Want uitspraken, het woord zegt het al, gaan naar buiten, verlaten de raadkamer en een van de grondtrekken van de hedendaagse rechtspraak is dat de uitspraak gemotiveerd moet zijn en liefst ook nog góed gemotiveerd.

Wat blijft er dan over? In ieder geval twee dingen: wie was (of wie waren) er vóór de uitspraak zoals die met motivering en al naar buiten is gekomen en wie was (heel soms ook: wie waren) er tégen? Het belang van deze geheimhouding neemt recht evenredig af met het toenemen van rechtspraak door één rechter: de president in kort geding, de politierechter, de kinderrechter, de zogenaamde alleensprekende rechter in civiele zaken, ja soms zelfs in strafzaken in hoger beroep (de invoering waarvan een van de grootste fouten is die in de jaren tachtig in het strafproces zijn begaan), zij allen kunnen hoogstens 'zwei Seelen in einer Brust' bezitten als het over de berechting van een zaak gaat, maar met andere minderheden

krijgen zij niet van doen. Op het moment dat het naar buiten brengen van een dissenting opinion mogelijk wordt, ik bedoel een qua resultaat of qua redenering afwijkend oordeel van een minderheid van het college van rechters, is het voor een belangrijk deel met dit geheim gedaan. Voor een belangrijk deel, omdat ook in zo'n stelsel – dat bijvoorbeeld bestaat bij het Europese Hof voor de mensenrechten in Straatsburg – een rechter die het met de meerderheid niet eens is, niet verplicht is een dissenting opinion af te geven, maar je kunt dan toch niet meer volhouden dat het geheim van de raadkamer hierin bestaat dat niemand in de buitenwereld mag te weten komen of en zo ja wie van de rechters er anders over denkt. Veel tegenstanders van de dissenting opinion menen dat daardoor de idee dat recht een vaststaand gegeven is zal worden verstoord. Dat is ook zo, denk ik, maar dat stemt dan ook geheel overeen met de werkelijkheid.

Wat blijft er ten slotte nog over van het raadkamergeheim? Toch nog wel iets wat niet echt onbelangrijk is. Niet alleen de manier waarop déze uitspraak met déze motivering tot stand is gekomen, blijft geheim, maar ook hoe en na hoe lange tijd, na welke tegenwerpingen enzovoort de rechters tot een eenstemmig oordeel komen of daarin niet slagen omdat een van hen bij zijn afwijkende standpunt blijft. Of een van de rechters zich gemakkelijk heeft laten 'overhalen' om zich bij de meerderheid aan te sluiten (hét gevaar van elke democratie), geen discussiepunten heeft aangesneden, wie overheersend is in het gesprek en met welke middelen en of de voorzitter er op heeft toegezien dat de jongst benoemde rechter het eerst haar of zijn mening geeft, ja ik kan blijven doorgaan. Zo bijvoorbeeld of er, in een strafzaak, op alle punten beraadslaagd is waarover krachtens de artikelen 348 tot en met 352 van het wetboek van strafvordering beraadslaagd moet worden. Wat daarom eigenlijk geheim blijft, ook als de dissenting opinion straks wordt toegelaten, is het materiële aandeel van iedere

rechter in de beslissing: het totstandkomingsproces niet van de uitspraak (want daarvan zou uit de officiële motivering moeten blijken) maar van de motivering.

En dat is natuurlijk ook de reden waarom het vaak zo moeilijk is voor de buitenwereld (waaronder begrepen de advocaten) om te weten te komen wie binnen de rechterlijke colleges de informele leidersfiguren zijn, want die zijn er natuurlijk en zij vallen – ik denk in toenemende mate – niet meer zo vaak samen met de formele leidersfiguren, de kamervoorzitters.

Misschien moet ik een paar lezers een illusie ontnemen. Ik heb in vele raadkamers ‘gezetten’ in allerlei hoedanigheden en rangen – van substituut-griffier tot en met voorzitter – en mijn slotsom is dat het maar goed is dat er een geheim van de raadkamer bestaat, al was het maar omdat daardoor niet aan de dag treedt, zoals vaak wel bij openbare beraadslagingen in de kamers van de Staten-Generaal, hoe weinig kwaliteit die discussies plegen te hebben. Eigen schuld, zal menigeen zeggen, want je was erbij. Dat is juist. Er wordt wel gefluisterd dat het bij de Hoge Raad anders is. Toevallig ben ik daar nooit bij geweest. Nou ja, toevallig.

President Pott, uit Pitigrilli's roman *L'esperimento di Pott*, (in de Nederlandse vertaling heet zij *Jaloezie*) geeft reeds op de eerste bladzijde in het openbaar deze uitspraak in een strafzaak, waarop hij met twee collega's heeft gezeten:

In naam van het Franse Volk etc. etc.... in overweging genomen dat etc. etc. en vooral omdat de rechter die rechts van mij zit een ezel is, en de rechter die links van mij zit eveneens een ezel is, wordt U, Maria Larson... veroordeeld tot drie jaar cel-lulair,... U hebt drie dagen tijd om in hoger beroep te gaan en dat raad ik U aan, omdat gelukkig niet alle rechters zo zijn als deze twee.

Schond president Pott het geheim van de raadkamer? Niet omdat hij zijn collega's ezels noemde en ook niet omdat hij de veroordeelde vrouw aanriep om in hoger beroep te gaan vanuit de gedachte dat het wel eens zou kunnen zijn dat onder de drie rechters in hoger beroep er hoogstens één een ezel zou blijken te zijn. Wat hij zei was tegenover zijn collega's wel onaardig, maar wij weten niet of het niet waar was, misschien was het zelfs een feit van algemene bekendheid. President Pott zou men een zeker gebrek aan fantasie kunnen verwijten nu hij na de eerste rechter een ezel genoemd te hebben precies hetzelfde zegt van de tweede, maar allicht was dat nu eenmaal de eentonige waarheid. Wel echter schond hij het geheim van de raadkamer doordat hij liet uitkomen (a) dat de beslissing niet unaniem genomen was (b) uit wie de meerderheid bestond die de beslissing had genomen en dus (c) wie de minderheid vormde die het daar niet mee eens was. Maar in een stelsel dat de dissenting opinion kent zou dat allemaal nog geheel in orde zijn. Hij zegt echter ook hoe de motivering van de beslissing tot stand is gekomen: door de ezelachtigheid van de meerderheid van het college. Dat mag niet. Maar wat evenmin gemogen zou hebben, was dat hij gezegd had dat hij tégen de veroordeling had gestemd omdat hij zo ezelachtig was (geweest) en zij vóór, omdat zij zo rechtvaardig en knap waren. Niet het verwijt dat de rechters ezels waren leverde schending van het geheim van de raadkamer op, maar dat zij in en door die kwaliteit tot hun oordeel waren gekomen.

En uit dat boek toch nog een ander citaat, al heeft het met dit onderwerp slechts in de verte te maken:

Helaas wil een beroepsdeformatie dat in het brein van de rechter de jaren gevangenisstraf slechts getallen zijn, zoals geldsommen in de handen van croupiers niet meer dan celluloid fiches zijn. In de eerste tijd van zijn loopbaan voelt de rechter nog de verantwoordelijkheid van zijn ambt en bij het spreken van recht is hij even angstig als de jonge chirurg tijdens zijn eerste operatie.

Is het een wonder dat we even later lezen (Pott heeft dan als rechter ontslag genomen en is begonnen aan een carrière als circusartiest): Hij werd van dag tot dag beroemder.

Als Kees van Kooten en De Bie (heeft die óók een voornaam?) 's zondagsavonds na Studio Sport hun séance op de televisie weggeven, zit ik altijd kwaad te wachten tot De Bie nu eindelijk eens ophoudt. Want die praat me wat af en ik zit daar voor Kees (van Kooten). Toch heb ik heel weinig van hem gelezen. Als er weer een boekje verscheen met meest-meest modernste modernismen of zoiets, stond het altijd zó vlug en zó lang bovenaan op de hitlijst, dat ik dacht: dat kan dus niks zijn. Maar op den duur komt het er toch van, want zo'n gedachte is elitair en dat mag maar een beetje vandaag de dag en vroeger helemaal niet. Je krijgt zo'n boekje bovendien gewoon op je verjaardag en dan moet je het wel lezen. Vandaag lag het wat anders. Ik moest met de trein naar Den Haag. Dat moet ik trouwens bijna altijd. Bij mijn afscheid (niet van Den Haag* maar van de juridische faculteit van Nijmegen) had ik een boekenbon van tien gulden gekregen. Ik weet niet meer van wie. Maar in ieder geval: van harte bedankt. Mensen die je een boekenbon van tien gulden geven houden van je. Maar ja, tegenwoordig kosten die boekjes elf gulden. En ik dus zoeken naar een gulden, want ik heb meestal niets op zak. En dat is maar goed ook. Op den duur vond ik toch een riks omdat er een voering kapot was. Het rammelde ook al zo hoopvol. Ik durf nooit goed geld terug te vragen als er een bon bij betrokken is. Dan kijken ze toch al niet vrolijk. En dus maar weer een *Volkskrant* gekocht. Maar van dat boekje was het de twaalfde druk uit november 1990 en het heette gewoon *Meer Modernismen. Verhalen*. Ik heb het nog niet uit. Maar het eerste verhaal wel.

Het heet: *Mijn geboortedag* en het is prachtig. Waarom?

Dacht je soms dat de moeder van Van Kooten, aan wie hij in dat verhaal een weinig altruïstisch bezoek brengt, niet alleen oud en lief maar ook dom is, zoals verdomme bijna alle moeders van alle beroemde mannen, die schrijven, dat lijken te zijn? Maar zij bij lange niet en dat weet Van Kooten ons in te peperen: de 'vaas' werd gestolen, toen zij 'even naar de hoek was om het *NRC Handelsblad* te halen' en, nu komt het: 'voor het cryptogram'. En wat deed mevrouw Van Kooten vervolgens aan diefstalpreventie:

Wel heeft zij twee etiketten onder haar naambordje geplakt, naast de bel, en daar heeft ze twee verzonnen jongensnamen opgeschreven, met daarachter het aantal malen dat er voor deze niet-bestaande onderhuurders moet worden gebeld. Dat schrikt de inbrekers misschien een beetje af, hoopte ze.

Ik moet toch al die boekjes hebben, helaas. Want dan komt hij straks weer bovenaan op de lijst. Maar die dingen van De Bie lees ik voor geen geld. Ik houd mijn poot stijf (wat niet zo moeilijk is op mijn leeftijd). Die van De Bie, daar begin ik als gezegd niet aan. Wim.

* Noot: De hierna volgende 'correspondentie' vond plaats toen ik in 1949 afscheid nam van Den Haag, waar ik gelegerd was geweest in de Alexanderkazerne.

HARTGRONDIG AFSCHEID
voor Aalm. P. Schoonebeek

*Verschrikkelijk Den Haag, dorp zonder dorpse gratie;
uw welstand is geboren uit papier,
kantoor van Nederland, verschraalde nier
van 't lichaam van de Nederlandse natie --*

*hoe smacht ik naar de dag, dat ik het afscheid vier
van uw mismoedig styloos vegeteren
op diplomaten en pompeuze heren;
gij zijt, o schriel Den Haag, dood als een dooie pier.*

*Uw burgers schrijden door uw troosteloze straten
zonder een glimp van blijheid, slechts bedacht
op 't vullen van een lang gespekte kas –
verdoemd de dwaas, die luidkeels om u lacht...*

*Den Haag, Den Haag, als ik u mag verlaten
doe ik het zielsblij in versnelde pas.*

Jan Leyten

MISMOEDIG AFSCHEID
voor Kap. A.Th. Brouwer

*Beminnelijk Den Haag, uw lieflijkheid, eilacie,
bestaat vanaf vandaag voor mij slechts op papier,
daar ik, God weet hoe droef vertrekkende van hier,
uw ruimheid en zwier nog enkel door een waas zie.*

*Hoe treur ik om de dag dat ik mijn laatste bier
(weer best) vol rust bestel aan een van uw terrassen
tussen de rustigen die in uw vrede passen:
op Hollands Gouden Koets zijt gij de palfrenier.*

*Uw burgers schrijden thans door uw voornaamste straten;
als zij niet blij meer zijn, dan is het om de klacht
dat Leyten aan uw borst nimmer gelukkig was
nu hem na zoveel tijd het burgerpak weer wacht.*

*Maar ik, Den Haag, ik treur nu ik u moet verlaten
in veldgrijs: u, o wieg van*

Michel van der Plas

Ze komen voor, zulke gevallen, ik ken ze vanuit de rechtspraak: een toevallige ontmoeting, in een café bijvoorbeeld, op een parkeerterrein of bij de bakker. En de een heeft slechte zin maar bovendien: ze liggen elkaar op het eerste gezicht al niet. Noem ik de een Piet dan mag de andere Petrus heten. Het duurt niet lang of Piet komt met een grove belediging aan het adres van Petrus voor de dag. Die kan, omdat hij niet zo snugger is, zo gauw niet met gelijke munt betalen en zegt daarom: wacht maar, mijn beurt komt nog wel. En dat gebeurt ook. Een paar dagen later ligt Petrus in de hinderlaag. Straks zal Piet met de fiets voorbijkomen. En dan, terwijl hij bijna voorbij is: een flinke achterwaartse schop tegen een van zijn knieën en je kunt Piet op een kilometer afstand horen kermen. Totdat je – ik bedoel nu Petrus natuurlijk – de benen hebt genomen. Heerlijk om de dag daarna te horen dat Piet z'n meniscus kapot is en eruit moet. Zal hij vast nooit meer met die rotpraatjes aankomen. Maar die gekke Piet heeft aangifte gedaan bij de politie. En, helaas pas vele maanden later, krijgt Petrus een ander geeltje in huis dan waarop hij zat te wachten: een dagvaarding om voor de strafrechter te komen wegens zware mishandeling met voorbedachten rade. Maximum gevangenisstraf: 12 jaar (art. 303 lid 1 van het Wetboek van Strafrecht). Je zou er een rooie rug van krijgen.

Het decor wisselt. Bert Jacobs, thans trainer van Vitesse, Arnhem, in *Voetbal International* van 11 september 1991, nr. 37, herinneringen ophalend aan Dick Nanninga, toen die bij Roda JC speelde en hij, Jacobs, daar trainer was. Lang geleden, want Nanninga, die ook speler van het Nederlands elftal

is geweest, 'heeft nu een heel goede baan bij Sphinx in Maastricht en woont in een prachtig huis in België'. Wij allemaal blij natuurlijk, want die heeft nog eens iets overgehouden aan het voetballen en dat is wat anders dan die Willem van Hane-gem, die altijd zo'n grote mond had. Waarom dit verhaal dan verteld? Ik laat verder Bert Jacobs aan het woord. Hij staat bekend als dé humorist onder de voetbaltrainers en dat wil wat zeggen als je Beenhakker en Robson in voorraad hebt:

Ik zie hem nog aankomen in Kerkrade: een enorm grote kerel met een baard en een heel klein tasje in de hand. Sjef Blatter deed een beetje kleinerend tegen hem. Vroeg wie hij was en van welke amateurclub hij vandaan kwam. 'Dat zul je wel merken, jong,' was het enige wat Dick zei. Op de eerste de beste training nam Dick hem te grazen en werd Blatter met een kapotte meniscus afgevoerd. Nanninga was goud waard.

Ik weet niet precies in welke tijd dit goudhaantje bij Roda speelde. Het recht tot strafrechtelijke vervolging van het misdrijf van art. 303, lid 3, Strafrecht verjaart na twaalf jaar (art. 70, lid 1 onder 3 Wetb. van Strafrecht).

Zou iemand nu werkelijk denken dat het vandalisme bij en rond voetbalwedstrijden zo maar uit de lucht is komen vallen?

LAUDAMUS (TE)

Hij liep over het water. Zijn leerlingen, die het zagen, hielden hun hart vast. Zij dachten zich in zijn plaats en zagen zich zinken. Weest niet bevreesd, kleingelovigen. Verder dan klein geloven, komen wij niet. Maar alleen het vaste vertrouwen dat wij nooit zullen zinken kan ons op de been houden. Eventjes. En daarna: laudanum.

MET GROTE BLIJDSCHAP...

Een op de drie huwelijken eindigt, zo lees ik nu en dan, door echtscheiding. Een jaar of wat terug was het een op vier. Gaat dat zo door? Op de tien huwelijken blijven er overigens – naar hedendaagse maatstaf – al met al toch altijd nog zo'n zes à zeven duren 'totdat de dood ons scheidt'. Helaas zit bij die standhouders waarschijnlijk het ergste puin: de slechte huwelijken die dóór duren. Hoeveel er dat zijn weet niemand omdat er geen formeel criterium is om vast te stellen wanneer een huwelijk beneden de streep komt en slecht wordt. Maar als je de overlijdensadvertenties leest kom je in de verleiding te denken dat het er toch maar heel weinig zijn: al verdriet om de edele ontslapene. Van alle kanten en vaak opgeluisterd door een stemmig versfragment. Jammer alleen dat het zo vaak hetzelfde fragment is. Een dood-enkele keer denk ik wel eens, gebruik makend van al dan niet onrechtmatig verkregen voorkennis: welk een schitterende schijnheiligheid op papier. Maar je weet nooit. Veel rotzakken worden, als ze weg zijn, het meest gemist. En vele mooie verbanden vervelen zo verschrikkelijk. Maar toch: ik heb het nog niet meegemaakt – hoewel de rechtspraak er overvloedig reden toe geeft het als realiteit te onderkennen – dat er een overlijdensannonce – het woord advertentie, dat ik zoëven in dit verband gebruikte, is hoogste ongepast: annonces zijn veel duurder dan advertenties – in de krant verscheen met deze geboorte en dood door-enhalende en daarom wat misleidende aanhef:

Met grote blijdschap geven wij kennis van het overlijden van onze man en vader die bij leven mij, zijn vrouw, heeft getreiterd, vernederd en verwaarloosd, ons, zijn dochters, van jongs

af heeft misbruikt en mij, zijn zoon, heeft mishandeld. En dat hij nu dan desnoods ruste, maar niet in vrede.

VER HEEN

Die psychiater, die zo ver heen was, maar genezing vond door toepassing van een methode die hij in zijn beroemde psychiatrische handboek als volstrekt verderfelijk had afgewezen, staat eigenlijk, in al zijn onuitstaanbare bescheidenheid, voor ons allemaal: hij weet het voor anderen en ondanks anderen, maar niet voor zichzelf en ondanks zichzelf. En ja, dat is van alle tijden: zovelen heeft hij gered, laat hem nu zichzelf maar eens redden, als-ie-kan. Als je de zoon van God bent, kom dan van dat kruis af. Als je psychiater bent, help jezelf dan van die gekheid af. Als je jurist bent... Ja, wat dan? Ik durf het bijkans niet te zeggen: help jezelf dan van het recht af als het je gaat wurgen. Want wie het zwaard hanteert, zal door het zwaard omkomen. En soms is het recht alleen maar een zwaard. Denk aan onze vervolging van de handelaars in (hard) drugs. We vangen ze bijna nooit en die we vangen zijn de kleinen. Maar weet wel: de familie Freddie Heineken is huisvriend van onze koninklijke familie. Ze is (schat)rijk geworden van het bier dat ze anderen door de strot perste (al ging dat, ik geef het toe, bij velen nogal simpel). Mij best allemaal, maar bier heeft in de laatste eeuwen heel wat meer onheil en verderf gezaaid dan heroïne, cocaïne en extasy samen. Denkt u zich – as you can – een wereld in waarin de handel in al die verdovende, kort geluk maar daarna lang onheil aanbrengende stoffen – of het nu om sigaretten, om wodka of heroïne gaat – vrij is, althans met vergunning niet meer strafbaar en vraag u af of die wereld er nog slechter uit zou zien dan de onze. Ik geloof er niets van. Wij leven op wanen. En noemen het beginselen (van de rechtsstaat of zo).

MANNEN DIE HUN KIND NIET MOGEN ERKENNEN

Met toestemming van de – ongehuwde – moeder mag iedere – ongehuwde – man, mits meerderjarig, haar minderjarig kind erkennen als het zijne, maar geen enkele man kan tot erkenning van een kind worden gedwongen. Ten behoeve van een bijdrage in de kosten van verzorging en opvoeding van een kind ten tijde van diens minderjarigheid kan desondanks wel een onderzoek worden gedaan naar het biologisch vaderschap van de man en hij wordt in het algemeen verondersteld de verwekker van dat kind te zijn als komt vast te staan, dat hij in de conceptieperiode met de moeder gemeenschap heeft gehad. Maar hij hoeft niet te betalen als hij kan aantonen dat ook een of meer andere mannen in die periode met de moeder een seksuele conversatie hebben gevoerd.

Ben je eenmaal getrouwd, dan ben je voor het recht de vader van alle kinderen die je vrouw tijdens en kort na het huwelijk ter wereld brengt, tenzij je erin slaagt aan te tonen dat je niet de vader van het kind geweest kunt zijn, een bewijsvoering die in de meeste gevallen hels moeilijk is en als ze al succes heeft ook niet zo vreselijk plezierig hoeft te zijn, want impotentie is misschien niet zo zeldzaam, maar meestal haalt ze de openbaarheid niet. Diezelfde gehuwde man kan rechteens niet de vader worden van de kinderen die hij bij andere vrouwen dan zijn echtgenote verwekt (zij het dat zijn huwelijk hem niet vrijwaart voor betaling ten behoeve van die kinderen).

Het is een systeem dat, zoals mijn leermeester Petit het ooit uitdrukte, uitgaat van de almachtige goedheid van het huwelijk, de onbreekbare trouw van de vrouw en de seksuele ongedurigheid van de man.

Het is een slecht systeem *geworden*. Het is nooit echt goed geweest, maar dertig tot vijftig jaar geleden kon het er net mee door. Er is inmiddels in de wetgeving wel iets veranderd, maar dat zit bijna allemaal in de marge. Nu echter ongehuwde samenlevingsvormen een grote vlucht hebben genomen zijn uitsluitend aan het huwelijk in dit soort zaken verbonden consequenties onrechtvaardig geworden. De meeste bezwaren betreffen de achterstelling van de man (ja, echt) in de situatie van samenleving (vaak zeer duurzaam) buiten het huwelijk. Maar het is ook idioot dat een man van wie bewezen wordt dat hij de biologische vader van het kind is (en dat bewijs zal steeds eenvoudiger te leveren zijn) ook dan niet voor dat kind hoeft te betalen als de moeder in de conceptieperiode ook nog een andere man haar gunsten heeft verleend, ook al staat vast dat die de vader van het kind niet kan zijn (en ook dat bewijs zal in de toekomst steeds eenvoudiger te leveren zijn). Er valt misschien wel iets te zeggen voor het systeem waarin de moeder de keuze heeft wie ze voor betaling aan zal spreken als beide mannen de vader kunnen zijn en niet valt uit te maken wie van hen het in werkelijkheid is.

Een gehuwde vrouw kan niet verhinderen dat de man met wie ze getrouwd is rechtens de vader wordt van de kinderen die zij baart. Nu enerzijds ongehuwde samenlevingen doodgewoon zijn, anderzijds het huwelijk niet meer de 'feste Burcht' van eertijds is gebleven, kan dat bijzonder onredelijk uitpakken. De rechtsvordering tot ontkenning van wettigheid kan niet door de vrouw, maar wel door haar man worden ingesteld. En dat is des te schrijnender omdat de vrouw die een vaste relatie met een man heeft zonder met hem gehuwd te zijn (het tegenovergestelde komt ook voor) de man kan verhinderen door erkenning de juridische vader te worden van het kind dat hij verwekt heeft. Op zich genomen is de bepaling die deze grote macht aan de moeder toekent wel begrijpelijk. Immers erkenning is mogelijk, ook al is de man niet de verwekker van het kind. Als in zo'n geval de vrouw

geen veto-recht zou hebben, zou dat heel rare, onbevredigende situaties ten gevolge kunnen hebben. Iemand zou dan een kind tegen de zin van de vrouw kunnen erkennen; een kind waar hij niets mee te maken heeft, maar op die manier wordt hij wel erfgenaam van dat kind (dat natuurlijk in de wieg al multi-miljonair is en alleen nog maar tijdig hoeft dood te gaan). De moeilijkheid is vooral hierin gelegen, dat erkenning door een ander dan de verwekker een vorm van adoptie is gezien vanuit de situatie van de man: adoptie zonder de strenge eisen die daar in gewone gevallen aan worden gesteld. Toch zit hier ook een typische parallel tussen de twee leefvormen: in het huwelijk hoeft de man niet de verwekker te zijn van de kinderen van zijn vrouw om toch de juridische vader te zijn. Buiten huwelijk behoeft de man evenmin de verwekker van het kind van zijn vrouw te zijn om dat kind toch te kunnen erkennen.

De rechtspraak heeft een kleine, maar principieel belangrijke, doorbraak van het systeem bewerkstelligd: onder invloed van het Verdrag van Rome tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden heeft de Hoge Raad beslist, dat – onder zeer bijzondere omstandigheden – de weigering van de vrouw om de man het kind te laten erkennen juridisch geen effect heeft. In de gevallen dat die weigering het karakter van pure willekeur heeft, geldt de erkenning ondanks de weigering van de vrouw daaraan mee te werken. Iets dergelijks hebben we ook gezien bij op willekeur berustende weigering van de ouders om hun minderjarig kind toestemming te geven voor een huwelijk. Decennia lang was die weigering geldig zonder dat van enig belang was waarom de toestemming geweigerd werd.

Wij zien hier een voorbeeld van de tendens om de wet eigenlijk meer het karakter van richtlijn te geven dan van beslissende factor. Formeel is het allemaal wel buiten die tendens te houden: Verdrag gaat voor wet en op grond van zeer algemeen geformuleerde bepalingen van het Verdrag van

Rome worden wetsbepalingen buiten toepassing gelaten. Het bijzondere is echter dat die bepalingen zó algemeen, ja zó vaag zijn, dat ze ook een andere, tegengestelde uitleg zeer wel zouden toelaten.

Terug nu naar de man die het door hem verwekte kind wel wilde erkennen maar dat niet kon, omdat de moeder van het kind haar daarvoor benodigde toestemming niet wilde geven. Dat gaat niet altijd meer op. Maar waarom dan niet óók bepaald of beslist dat niet altijd tegen de zin van de moeder de man met wie zij gehuwd is – misschien alleen in een puur formeel huwelijk – juridisch de vader van haar niet door hem verwekte kinderen wordt?

DE VERSCHRIKKELIJKE EENZAAMHEID VAN DE INBREKER

De nachtelijke inbreker riskeert een gevangenisstraf van negen jaar. De bankovervaller, die bij voorkeur niet 's nachts opereert en meestal ook gewoon via een open deur naar binnenkomt, kan geen hogere straf krijgen. Wie miljoenen verduistert staat hooguit drie jaar gevangenisstraf te wachten maar omdat zulke grote bedragen meestal alleen in dienstbetrekking voor het oprapen liggen, loopt dat op tot vier jaar. Oplichting tot welke bedragen dan ook kan niet meer dan drie jaar opleveren.

De inbreker is de schrik van ons allen. Ineens zo'n ongenode vreemde, in huis binnengekomen langs onnatuurlijke weg om ons van have en goed te ontdoen. We zijn verzekerd maar wij willen onze spullen niet kwijt en zeker niet aan een inbreker. En wat we nog het ergste vinden: hij bezoedelt door zijn ongevraagde aanwezigheid onze huiselijke bodem. Onze penaten worden geschoffeed. Hij komt in my castle, hij schendt mijn privacy en hij straalt gevaar uit. Heel wat mensen die, in bed gelegen, beneden verdachte geluiden menen te horen blijven angstig en klaarwakker liggen wachten tot ze zeker weten dat er geen onheil is of tot het onheil (met have en goed) is vertrokken. Inbrekers dienen bestraft te worden.

De echte inbreker is zelf echter ook angstig en eenzaam. Hij moet er altijd 's nachts op uit en heel dikwijls regent het. De anderen liggen in bed met hun lief. Hij moet aan het werk. En het is rotwerk. Het levert veel minder op dan ze denken. Hij bevindt zich ingesloten op vijandelijk gebied en ook hij weet niet wat hem te wachten staat. In meer dan één zin niet: zijn

buit kan heel gering zijn en het risico is groot. Straks zit hij misschien vast in een huis dat hij niet zelf uitgezocht heeft en na een tijdje leest hij in zijn reclasseringsrapport: zijn moeder was een lellebel en zijn vader stelde heel weinig voor (rapport van 12 december 1974). Zelfs de doden laten ze niet met rust. Maar bovendien: de bewoners van het huis raken soms in paniek en gaan dan schieten. Anderen hebben ergens een bloedhond verstopt of zomaar een verschrikkelijk keffertje. En hij bevindt zich in het donker op vreemd gebied; hij weet er heg noch steg. Alle hoeken van de kamers zijn hem onbekend. Hij wil graag zo snel mogelijk toeslaan en zo snel mogelijk weg, maar hij kan niet eens met goed fatsoen het licht aan doen, als hij de lichtknop al kan vinden. Inbreken is heel wat angstaanjagender voor de dader zelf dan zakkenrollen, tasjes-roven, stelen uit winkels, oplichten, belasting ontduiken (het simpelste, maar daar moet je een regelmatig inkomen voor hebben) of in een paar maanden tijd de poen van je baas naar jezelf toeschrijven. Inbrekers op klaarlichte dag, die doen alsof zij die dure video-apparatuur met tegenzin voor een grondige reparatie het huis uit dragen, zijn geen echte inbrekers maar oplichters.

Daarom zie je ook vaak dat ze met twee of meer gaan inbreken en er pas aan beginnen na zich veel moed ingedronken te hebben. Het aantal inbrekers onder invloed is waarschijnlijk groter dan het aantal dronken rijders. En omdat ze bang zijn, die inbrekers, beginnen ze als ze niet gauw iets vinden rotzooi te maken in huis, de vloer te bevuilen, alles overhoop te gooien uit kasten en laden. Komt er ten slotte al dan niet arge-loos iemand naar beneden gestommeld, dan haalt een van hen al snel een al dan niet echt (vuur)wapen voor de dag.

Maar de echte inbreker gaat moederziel alleen op stap. Hij is broodnuchter en zorgt ervoor geen enkel wapen mee te nemen. Hij gaat klinisch te werk en laat als het kan alles – op die paar voor hem bruikbare dingen na – achter zoals hij het aantrof. In dat vreemde, donkere huis rondwarend is hij exis-

tentieel eenzaam, van God en alle goede en kwade mensen verlaten. En wat levert het allemaal op?

Ik verdedig hem niet. Ik wil alleen één keer in mijn leven de situatie vanuit zijn gezichtshoek bekijken. Ik zie hem op zijn tenen door die rare kamer lopen. Zoeken. Intussen gaan zijn ogen rusteloos heen en weer om onraad gewaar te worden. Daarin lijkt hij op de vogels die zich ook altijd bedreigd voelen.

Ik verdedig hem allerminst. Hij zaait onrust en houdt mensen, later, jaren uit hun slaap. Ik verdedig hem niet. Maar wat hij doet zou ik, als ik het wilde, niet durven. Als ik het toch deed zou ik veel gedronken hebben en mijn kameraden voor laten gaan. Eenmaal in de kamer zou ik het bij het eerste geluid in mijn broek doen van angst.

Een wapen zou ik niet meenemen.

ONBESPIED?

Naar aanleiding van *Millemorti* van N. Noordervliet

In de roman van Nelleke Noordervliet, *Millemorti*, in 1989 uitgegeven door Meulenhoff – zoals ons vier keer wordt bericht voordat op bladzijde vijf de schrijfster zelf aan het woord komt – verlaat de burgemeester van dat dorp, Zannohi geheten – ‘hij had een katholiek gezicht: ernstig maar niet zorgelijk’ – op verzoek van zijn vriendin haar Bar-Ristorante voordat zijn tegenstrevers daar binnenkomen. Want, zo voegt Isabella hem toe, je kunt onder deze omstandigheden beter niet in een tête à tête met mij gezien worden. Ze denkt dat hij wel tien fatsoenlijke redenen heeft om dat verzoek naast zich neer te leggen en eist dat eigenlijk ook, omdat hun verhouding een publiek geheim is. Maar als echte man heeft hij dat niet door en de stommeling zegt: ‘Je hebt gelijk, ik ga,’ maar drinkt vervolgens – typisch voor zo’n vent – toch eerst nog zijn glas leeg (hij had er immers voor betaald). En dan gaat het zo verder:

Isabella, zich onbespied wanende, maakt een obscene gebaar in de richting van de burgemeester.

Waarom houdt mij dat zo bezig? Ik moet zeggen dat dat vooral en ten eerste zijn oorzaak vindt in het feit dat deze roman – evenals haar eerste over Tine, de vrouw van Multatuli – mij erg heeft geïntrigeerd. Zij schrijft op een manier die mijn aandacht pas geleidelijk aan heeft opgeroepen, maar vervolgens wel verschrikkelijk wakker houdt. Want het – vaak zo beslissende – begin van deze roman is toch echt weinig aanmoedigend:

Anne Arents schreef in haar kleine, grijze notitieboekje: 'Mogelijke titel: Teken in tijd en ruimte. Ondertitel: het verstrijken van de tijd in picturale verbeelding.'

Daarna komt een zin waarvan het geheim pas even verder wordt geopenbaard, maar die toch heel concreet is: Zij keek naar buiten, waarna met de oplossing een nieuw vraagstuk wordt opgeworpen:

Reed de trein het landschap voorbij of trok het landschap langs de trein?

Dat is inderdaad een even brandend als onoplosbaar probleem, waar we allemaal mee zitten. Ook in deze vorm dat je er soms maar niet achter komt of jouw trein nu rijdt of die andere die haar tegemoet komt, of, natuurlijk, tegemoet lijkt te komen. Welke trein staat er nu eigenlijk stil? Voor wie nog uit wil stappen is dat wel van belang. Trouwens ook voor de algemene voortgang van zaken. Maar wat dan volgt, vind ik toch weer iets te wetenschappelijk:

Object versus referentiepunt? Betrekkingen. Dingen zijn in zichzelf absoluut maar niets bestaat alleen maar in zichzelf, dacht Anna.

Toch is het een boeiende roman. Het gekke is dat dat pas duidelijk wordt voor de doorzetter. Omdat kopers van boeken lang niet altijd de lezers ervan zijn en als zij beginnen te lezen nog minder vaak doorlezen, is dat jammer en onrechtvaardig. Zo'n boek verdient tien herdrukken, maar het is mij niet duidelijk of er zelfs maar een is geweest. Elk volk wordt maar langzaam wijzer.

De passage die mij van nu af bezig houdt is die met het obscene gebaar van Isabella, de waardin. Ik ben daar niet in gespecialiseerd, zoals prof. Frencken, maar ik durf toch wel

de stelling aan dat het bijna uitsluitend mannen zijn die – in het openbaar – obscene gebaren maken. Het is typisch een verschijnsel van de machtelozen, de gefrustreerden en mannen zijn dat, gelet op hun impetus, toch veel vaker dan vrouwen. Bovendien hebben vrouwen andere middelen, maar daarover een andere keer.

Toch moet ik aannemen dat Isabella dat obscene gebaar heeft gemaakt en: *zij waande zich daarbij onbespied*. Daar nu zit mijn grote probleem. Zij werd dus wel bespied, want een waan is een vermoeden dat niet juist is. De daaraan voorafgaande vraag is echter: waarom dacht zij ten onrechte dat zij dat gebaar maakte zonder dat iemand het zag (en, maar die vraag laat ik als te moeilijk maar liggen: wat heb je er dan aan). Wie zag haar dan wél dat gebaar maken? Dat kan niemand anders geweest zijn dan de schrijfster: Nelleke Noordervliet. Zij, Isabella, wist dat niemand het kon zien, want de enige gast in haar café was net weg, maar toch had zij buiten de waard gerekend, anders gezegd: buiten haar schepper, de almachtige, die alomtegenwoordig is en alles ziet. En wat nog erger is: die schepster deelt ons, volstreekte buitenstaanders, dat mee. Heeft zo'n Isabella dan geen recht op een beetje privacy? Als er niemand bij is om dat gebaar op te merken, gaat het dan aan dat een onzichtbare, die als een soort god(in) het toch ziet omdat die een overzicht over alles en nog wat heeft, dat ook nog eens aan het lezend publiek bekend maakt? Had de auteur met het oog op de mensenrechten van Isabella niet moeten vaststellen dat Isabella dat obscene gebaar geheel onbespied maakte?

Maar het vreemde is, dat dat precies op hetzelfde neer komt. Want de schrijfster heeft het dan toch gezien maar schakelt zich gelijktijd als waarneemster in én uit. Naar mijn overtuiging moet een auteur al zijn personen privacy geven: als ze iets doen wat niemand van de anderen ziet, is het een beetje gemeen dat te verklappen. Maar dat kan de zaak wel spannend maken, want wij zijn nieuwsgierig en willen nu

juist graag te weten komen wat we niet met eigen ogen hebben waargenomen.

Ik denk soms dat rechters in dat opzicht veel weg hebben van die alwetende en almachtige auteur, die eerst zijn of haar eigen beeld scheidt en het dan aan de buitenwereld verraaft. Als het er op aankomt weten die rechters natuurlijk ook niet echt of iemand schuldig is – in de zin van strafwaardig – maar ze stellen zich, noodgedwongen, op het standpunt van de god of de godin, die het – stiekem – toch allemaal weet. Wellicht kan het niet anders.

Ik ben geen criticus, ik ben zwak in voorlichting, zeker op het terrein der al dan niet schone letteren, maar ik denk dat dit boek in Nederland een van de meest onderschatte van de laatste tien jaren is. Je voelt de spanning trillen en de wereld buiten dat boek verdwijnt. Eventjes. En dat is voor mij het echte signaal. Maar ja, hoe overtuig je iemand van de voortreffelijkheid van een werk van kunst.

Om weer op aarde neer te dalen: op dezelfde bladzijde waarop de passage voorkomt over het obscene gebaar, gaat het ook over treinen met geblindeerde ramen. En telkens weer als ik het voor mij vreemde woord: geblindeerd tegenkom*, vraag ik mij af waarom Lenin, toen zijn inmiddels bijna gestorven Russische revolutie begon, vanuit Zwitserland over en door Duitsland vervoerd moest worden naar zijn vaderland met een geblindeerde trein. Alle historici vertellen het ons. Geen van hen heeft mij duidelijk gemaakt waarom dat moest. Wat gaf het nou als Lenin terwijl de trein voortraasde uit een raampje kon kijken. Al was het misschien toch beter geweest voor Rusland als men die man maar gewoon in Zwitserland had gelaten. Om na te denken of zo. Maar dat is, ik beseft het, waarlijk een 'unliberal thought'.

Als ik mag samenvatten: lees dat boek.

* Noot: Altijd dan in combinatie met een trein of treinen. Bij Nelleke Noordervliet worden drie treinen met geblindeerde ramen vol vrienden en kennissen 'naar hier' gedirigeerd. Ook bij Primo Levi ontmoette ik de geblindeerde trein: in een van de 'elementaire' hoofdstukken van zijn *Het Periodiek Systeem* (Meulenhoff, vijfde druk) te weten het Nikkel: 'In de tunnel reed een geblindeerde trein heen en weer.' En alweer snap ik niet waarom. Maar eerlijk is eerlijk: Nelleke Noordervliet geeft wel een verklaring voor het blinderen van haar drie treinen want:

Boven op de Bernina-pas liet ik de zwarte rolgordijnen omhoog springen. Vervolgens daalden de verbijsterde en door het landschap overdonderde passagiers af naar dit dorp...

O(RWELL) O(NSTERFELIJK) OF:
SHE WAS STILL SINGING

I

Veel meer dan een op duizend kansen om het te overleven zul je niet hebben als een geweerkogel, die aan de ene kant je hoofd binnenkomt, er aan de andere kant weer uitkomt. Daarom is het niets anders dan een hoogst gelukkig toeval dat *Animal Farm* en *Nineteen Eighty-Four* maar toch ook *Homage to Catalonia* en *Coming up for Air* geschreven zijn, want George Orwell (schrijversnaam van Eric Blair) heeft in de Spaanse Burgeroorlog als vrijwillig soldaat van de POUM zo'n voorval overleefd. Bij testament bepaalde hij later (hij stierf in 1950) dat over zijn leven geen biografieën het licht mochten zien, maar dat was meer een vrome wens dan een bindende beschikking. Al geruime tijd geleden verscheen Bernard Cricks *George Orwell, a life* (1980). In Nederland heeft de socioloog Hooning in 1968 een boek over hem geschreven: *George Orwell in zijn tijd*. De Amerikanen Stansky en Abrahams hadden in 1974 weinig opzienbarends te vertellen in *The unknown Orwell* en nu is dan bij Heinemann verschenen *Orwell. The Authorised Biography* van Michael Shelden. Een dik boek. Ik weet niet of ik het ga lezen. Orwell zelf is boeiender dan zijn leven en dat was toch ook al niet zo gewoon.

II

Wat het leven dikwijls zo verschrikkelijk eentonig maakt, is de volstrekte voorspelbaarheid van wat mensen die als opinionleaders de markt van de publiciteit beheersen ons plegen

voor te houden. Ooit een oorspronkelijke of zelfs maar eigen gedachte vernomen van minister De Vries, van de woordvoerder van de rijksvoorlichtingsdienst, van bisschop Simonis, van de adjunct-secretaris van het Landbouwschap of van de wethouder van Sociale zaken in Dedemsvaart? Wat het leven dan ook draaglijk maakt, is dat er mensen waren en blijven als Orwell die volstreekte integriteit van spreken en handelen verenigen met verrassende en veranderende visies op bijna alles. Natuurlijk zal men mij verwijten dat ik nu aan het romantiseren ben. En waarom niet? Daarom maar niet te veel lezen óver hem, want soms houd ik gewoon niet van debunking. Meestal trouwens wel.

III

Het komt als blasé over als men zegt dat de succes-stories van Orwell wel de moeite waard zijn, maar het toch niet kunnen halen bij zijn vroegere, duidelijk niet succesvolle werk. Het is ook niet waar. *Keep the Aspidistra Flying* en *A Clergyman's Daughter* zouden nooit aan die vele, vele herdrukken toegekomen zijn als *Animal Farm* en *Nineteen Eighty-Four* ongeschreven waren gebleven. Vooral die eerste roman doet denken aan de periode in de Nederlandse literatuur waarin de romans waren getiteld *Moewe Jaren* en zo. Deze boeken werden jarenlang niet gekocht en daarom ook niet gelezen.

IV

Toch is wél waar, dat ik er géén behoefte aan heb *Animal Farm* of *Nineteen Eighty-Four* nog eens te lezen en steeds weer opnieuw de vier delen van *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell* opsla. Orwell is een niet te evenaren essayist. Ik kan natuurlijk niet zeggen waarom dat zo is, maar een van de redenen is, dat het lijkt of hij rechtstreeks met jou, zijn lezer, in gesprek is. Op zich behoeft dat

geen kwaliteit te zijn. Er zijn nogal wat auteurs van wie ik, als ze dat deden, zou hopen dat ze er zo snel mogelijk mee ophielden. Zo'n beetje als bij een visite en die man wil maar niet ophouden en het interesseert je helemaal niet en het is nou nog maar half tien en voor je fatsoen kun je pas enzovoort, enzovoort. Er moet dus heel wat bijkomen en dat komt er dan ook bij.

V

In 1938 maakt Orwell de lezers van *New English Weekly* duidelijk waarom de hetze van Stalin en zijn trawanten tegen Trozky en de zijnen niet alleen schandelijk maar ook ridicuul was. En hij doet dat als volgt. Zet de hele zaak om in Engelse begrippen en 'you get something like this':

Meneer Winston Churchill, thans in ballingschap in Portugal, beraamt de omverwerping van het Britse imperium met als doel het communisme in Engeland te vestigen. Met behulp van onbepaalde geldelijke steun vanuit Rusland is hij er in geslaagd een reusachtige Churchilliaanse organisatie op te bouwen, waarvan deel uitmaken parlementsleden, fabrieksdirecteuren, Rooms-Katholieke bisschoppen en zowat heel de Rotary, enzovoort enzovoort.

In volle oorlogstijd verscheen Orwells magnifieke grote essay *The Lion and the Unicorn*, in zekere zin een patriottisch manifest (maar wát voor een) eindigende met de woorden: Ik geloof in Engeland en ik geloof dat we vooruitgaan. Orwell prijst Engeland omdat de busconducteurs er goedgehumid zijn en de politie er geen revolver draagt. Waarom, zo vraagt hij zich af, kennen de Engelse militairen de goose-step eigenlijk niet. En het indirecte antwoord is: militair vertoon is alleen mogelijk in landen waar de gewone man niet durft te lachen om het leger. (Doet er niet toe dat Nederlanders ook

nu nog onbedaarlijk moeten lachen om die gekke fratsen van die raar verklede mannen bij het aflossen van de wacht in Londen.) Maar toch, en nu kom ik op mijn punt, die gentleness van de Engelse beschaving is vermengd met barbaarsheden en anachronismen:

Ons strafrecht is even verouderd als de musketten in de Tower. Tegenover de Nazi-stormtroeper moet je die typisch Engelse figuur, de 'hanging judge' eens stellen, een of andere jichtige ouwe bullebak die geestelijk nog in de negentiende eeuw thuis hoort en barbaarse straffen uitdeelt. In Engeland worden mensen nog bij de nek opgehangen en gezeseld met de 'cat of nine tails'. Die straffen zijn allebei even obscene als wreed, maar er is nooit een echt protest vanuit de bevolking tegen gerezen. Men aanvaardt ze (net als Dartmoor en Borstal) zoals men het weer aanvaardt. Ze maken deel uit van 'het recht' en dat is, zo neemt men aan, niet te veranderen. Hier stoten we op een uitgesproken Engelse karaktertrek: de eerbied voor het constitutionele bestel en voor de wet, het geloof in 'het recht' als iets dat boven Staat en individu uitrijst, iets dat wreed en stompzinnig is natuurlijk, maar in elk geval onkreukbaar.

Het is niet zo, dat iemand zich verbeeldt dat het recht rechtvaardig is. Iedereen weet dat er een wet is voor de rijken en een andere wet voor de armen.

Ik zou zo door willen gaan, maar ik kan dat hele opstel niet overschrijven. Ik heb nu uit deel 1 en deel 2 geciteerd, maar deel 3 en 4 zijn nog beter. Luister maar.

VI

In juni 1944 schreef Orwell voor *Saturday Book* een korte verhandeling over Salvador Dali. Het is daarin echter niet gepubliceerd 'on grounds of obscenity'. Tegenwoordig zouden wij zeggen: de boodschapper heeft het weer gedaan, want als er iemand obscene is in dit verhaal dan is het Salvador

Dali. Orwell snijdt hier het probleem aan, dat ik wat onnozel zou willen omschrijven als: kan een slecht mens een groot kunstenaar zijn. Dali's autobiografie *The Secret Life of Salvador Dali*, heeft volgens Orwell grote waarde, maar dan als 'a record of fantasy, of the perversion of instinct that has been made possible by the machine age'. Dali vond het bijzonder prettig in het geniep anderen pijn te doen. Toen er iets bijzonders aan de hand was in de familie en iedereen dáár op lette, zag de zesjarige Dali zijn zusje van drie jaar, die aan kwam kruipen:

Ik stond stil, aarzelde eventjes en gaf haar toen een keiharde schop tegen haar hoofd alsof dat een bal was en liep toen hard weg, helemaal buiten mijzelf van uitzinnige vreugde, teweeggebracht door deze barbaarse daad.

En zo voort en zo verder. En dan komt even later een van die passages die, óók maar zeker niet alléén in het licht van wat later gebeurde, onvergetelijk zijn:

Men moet in staat zijn tegelijkertijd deze twee feiten vast te houden: Dali is een goed vakman en een weerzinwekkend menselijk wezen. Het een tast het ander niet aan en zal het in zekere zin ook niet beïnvloeden. Het eerste dat wij van een muur verlangen is dat ze overeind blijft. En als dat het geval is, is het een goede muur, onverschillig waarvoor ze dient. En toch dient de beste muur ter wereld neergehaald te worden als ze om een concentratiekamp staat.

Nineteen Eighty-Four verscheen in 1949, één jaar voor Orwells dood. Aan de uitgever, F.J. Warburg, schreef hij op 22 oktober 1948, en dat wil ik echt niet vertalen:

I am not pleased with the book but I am not absolutely dissatisfied. I first thought of it in 1943. I think it is a good idea but the execution would have been better if I had not written it under the influence of T.B.

I haven't definitely fixed on the title but I am hesitating between *Nineteen Eighty-Four* and *The Last Man in Europe*. I have just had Sartre's book on antisemitism, which you published, to review. I think Sartre is a bag of wind and I am going to give him a good boot.

Een van de beste stukken die Orwell ooit schreef gaat over de misère van het bedplassen op kostschool in *Such, Such were the Joys*. Ik citeer maar één, korte, zin: I knew the bed-wetting was (a) wicked and (b) outside my control.

VII

Wat brengt ons ook weer bij de duivel? Ik zit toch weer te lezen in *Nineteen Eighty-Four*. En ik kom weer bij die passage die mij de keel dicht knijpt: terwijl Winston en Julia in de verboden stad hun verboden liefde bedrijven zingt in het benedenhuis de proletarische vrouw. De vrouw die alleen maar sterke armen, een warm hart en een vruchtbare buik had:

Hij vraagt zich af aan hoeveel kinderen zij het leven had geschonken. Dat zouden er best eens vijftien kunnen zijn. Even was zij in volle bloei geweest, een jaar misschien, met de schoonheid van een roos. Maar daarna was ze plotseling gezwollen als fruit dat verrot is en was ze hard geworden en rood en grof en verder had haar leven bestaan uit de was doen, schrobben, kousen stoppen, koken, vloeren vegen, poetsen, opknappen, schrobben, de was doen. Eerst voor haar kinderen, dan voor haar kleinkinderen en dat allemaal al die dertig jaren lang. EN AAN HET EINDVAN DAT ALLES ZONG ZIJ NOG STEEDS.

De kapitalen zijn van mij. Want wie hoort op straat nog ooit van uit onze huizen zingen en wanneer komt iemand fluitend op de fiets voorbij? Orwell voorspelde van alles fout, maar dit was goed, wat zeg ik, grandioos gezien: 'The birds sang, the proles sang, The party did not sing.'

SOLIDARITEIT ALS GEVAAR

I

Het speelde zich af in het midden van de jaren vijftig. Wij waren allemaal van het mannelijk geslacht en sinds kort daarenboven advocaat & procureur in een middelgrote provincie-stad. Eens in de week, op vrijdag na de kantongerechtszitting, kwamen we in een café van standing bij elkaar en de sterke verhalen vlogen over en weer. Als advocaten buiten het gerechtsgebouw met elkaar converseren hebben zij al hun zaken altijd op een briljante manier gewonnen, tenzij ze – wat nogal eens voorkomt – een ezel van een rechter op hun weg vinden. Dat geeft niet, want de toehoorders weten wel beter, maar houden zich op hun beurt ook strikt aan deze folklore. Wat we ook gemeen hadden – maar dat gaf wel – was dat we allemaal arm waren als kerkratten. Nu weet ik wel dat die verhalen over armoede in de lang vervlogen jeugd de jonge mensen van nu ontzettend de keel uithangen, maar daarom zijn ze nog niet onwaar, al geef ik toe dat degenen die arm zijn gebléven aan dat soort verhalen toch niet zo'n behoefte lijken te hebben. De achterliggende bedoeling is immers meestal goed te laten uitkomen hoe mooi dat oude baasje het nadien toch nog gered heeft.

Wat gebeurt? Op zekere vrijdag ontbreekt een van de confrères en we hebben hem nooit meer teruggezien. Hij was de meest onstuimige van ons allen. Van de twee zaken won hij er drie en hoe! Er was, zo ging het gerucht, iets mis met faillissementsgelden. En de man verdween – inclusief zijn gezinsleden – van de ene dag op de andere naar een hoofdstad in het, niet verre, buitenland, waar ze het, als ik goed ben ingelicht,

gelukkig aardig gerooid hebben. Wél schrapping van het tableau – zo heet dat nu eenmaal – van de advocaten maar geen strafvervolging, en dat in harmonieus overleg met het openbaar ministerie. Ik weet wel zeker dat niet het lot van die confrère en de zijnen tot zoveel lankmoedigheid aanleiding heeft gegeven, maar de eer en het aanzien van de juristenstand. Solidariteit als gevaar.

II

Het speelde zich af in het midden van de jaren zestig. Ik was toen door schande maar vooral schade wijs geworden. Het moeilijkste maar toch ook mooiste beroep binnen het rechtsbedrijf, de advocatuur, was niet voor mij weggelegd. Via de toen geëigende kanalen schoof ik op naar de rechterlijke macht. Dat gaat, behalve voor de heel bijzondere gevallen, erg traag. Via een soort stage leek het dan op een gegeven moment zover te zijn. De president van de rechtbank waar ik mij bekwaamde riep mij bij zich. Hij was – terecht – een gevierd en vooraanstaand man in het rechterlijk heeal. Dat straalde hij ook uit. Hij zei me, dat er bij zijn rechtbank al twee katholieke rechters waren en dat ik dus tot zijn spijt niet daar benoemd kon worden, want dat was nu eenmaal het gehele quotum aan katholieken. (Ik associeerde dat toen nog niet met visvangsten.) Maar, zo voegde hij mij bemoedigend toe, hij had heel positieve berichten over mij gestuurd naar andere rechtbankpresidenten, die nog wel plaats hadden voor zo'n uitzonderlijk exemplaar. Of ik katholiek was, vroeg hij niet. Eens dief, altijd dief.

Nu behoort deze discriminatoire, inquisitie-achtige fase tot de (nieuwste) geschiedenis. De enquête in *Vrij Nederland* – aflevering van 2 november 1991 – geeft eerder een oververtegenwoordiging te zien van katholieken binnen de rechterlijke macht. Maar toch: het soort solidariteit tegenover het gevaar (uit Rome?) dat nog in de jaren zestig de quota van katholie-

ken in stand hield tegenover al de andere denominaties waarvoor geen maxima bestonden, vormde een krachtige belemmering voor het systeem, waarop wij ons thans tegenover de politiek zo vaak en zo vehement beroepen: dat, doodgewoon, de beste jurist die voorhanden is moet worden benoemd. Solidariteit als gevaar.

III

Solidariteit – in groepen met macht – is een gevaar. Iedereen kent, denk ik, de officier van justitie die het door dik en dun voor ‘zijn’ politie opneemt. En wie dat verschijnsel niet kent raad ik aan *Crainquebille* van Anatole France te lezen. Oud maar niet verouderd. Denk ook aan de magistraat – burgemeester, commissaris van de koningin, minister – die zijn ambtenaren de hand boven het hoofd houdt. Onbegrijpelijk is dat allemaal niet. Er worden veel aanvallen op bij voorbeeld politiemensen gelanceerd die volstrekt ondeugdelijk zijn. Maar toch is strikte doorvoering van het beginsel der solidariteit in de vorm van: de vuile was vooral niet buiten hangen, een kwaad. Dat beginsel wordt het strakst doorgevoerd in instituties waar de interne discipline en de hiërarchie heel sterk zijn. De man die door dik en dun verdedigd wordt ‘naar de buitenwereld toe’ krijgt vaak intern ontzettend op zijn donder.

Iets van dat fenomeen zien we terug in de opvattingen over wat het gevolg behoort te zijn van onrechtmatige bewijsvergarig door politie en justitie. Dient dat te leiden tot – ruw gezegd – vrijspraak van de verdachte of moet iemand die zich schuldig heeft gemaakt aan dat op onfatsoenlijke manier bijeenharken van bewijs – wat lang niet altijd wil zeggen dat dat bewijs als middel van overtuiging zwak is; vaak is zelfs het tegendeel het geval – op het matje worden geroepen door zijn superieuren en eventueel gedegradeerd of zelfs ontslagen?

IV

Naar mijn stellige overtuiging brengt een (te) sterke mate van interne solidariteit de externe democratie in gevaar. Het harmoniemodel binnen de rechtspraak verdient argwaan. Natuurlijk is het niet heilzaam etters, al zijn zij begaafd, tot rechter te benoemen. Maar mijn ervaring is dat de meeste keren dat iemand zich tot etter ontwikkelt, dat gebeurt nádat hij in zijn functie benoemd is.

Daarentegen is het van groot belang, dat binnen het college van rechters verschillende standpunten naar voren komen. De bij ons levende vrees voor de dissenting opinion in de rechtspraak – de rechter die naar buiten meedeelt dat hij het niet eens is met het meerderheidsoordeel en waarom hij dat niet is – heeft te maken met die dwaze adoratie van een volmaakte harmonie.

V

Solidariteit is natuurlijk alleen een gevaar als zij ten doel heeft de groep en het groepsprestige te beschermen ten koste van een meer algemeen belang. Als de mensheid zich als geheel solidair verklaart, zal het echte socialisme losbarsten. En al roept iedereen dat het socialisme onlangs in een korte plechtigheid ten grave is gedragen, toch heb ik het optimistische idee dat dat (1) modieuze onzin is en (2) dat die solidariteit er nu toch een beetje beter voorstaat dan zeg, een eeuw of twee eeuwen geleden.

Het dilemma is wellicht bekend: u kunt door enkel op een knop te drukken iemand aan de andere kant van de wereld doden en dat houdt in dat uzelf schatrijk wordt en volmaakt gelukkig. Niemand zal ooit weten dat u op de knop gedrukt hebt en u zult nooit weten wie het slachtoffer van de druk op de knop is.

Wie zal niet drukken? Hoeveel procent?

Maar wie zou als hij zijn gedrag onder zulke omstandigheden in een enquête moest weergeven, toegeven dat hij zou drukken? Hoeveel procent?

Toch drukken wij – uit de rijke, eerste wereld – met miljoenen elke dag op zo'n knop, vrees ik.

VI

Solidariteit, vaak ook loyaliteit genoemd, die de vorm aanneemt van 'esprit de corps' is levensgevaarlijk. Maar wie echte loyaliteit schendt is een vunzige verrader. Het leven is moeilijk. Vatte, wie het vatten kan.

DE RAKKERS ZIJN NU RECHTS

Het faillissement van socialisme en sociaal-democratie is, naar mijn vaste overtuiging, niet aanstaande. Het is de wensdroom van de 'onderdrukten' uit de jaren zeventig. Zij moesten toen stiekem rijk worden en wat is vervelender dan niet te koop te kunnen lopen met 'conspicuous wealth'. In een naar mijn idee wat te moeilijk en gewichtig opgezette studie, *State and Justice, an essay in political theory*, heeft Milton Fisk in 1989 uiteengezet dat elk staatssysteem, of het nu uitgaat van socialisme of kapitalisme, binnen een maar enigszins redelijk functionerende democratie counter-balances inbouwt tegen het heersende, voorgestane systeem. Het is niet toevallig dat in rechtse én linkse dictaturen, waar die tegengewichten met geweld worden onderdrukt, de ontevredenheid en de haat tegen het systeem het op den duur winnen zelfs van het besef dat onder sommige van die systemen de honger, de werkloosheid en de materiële ongelijkheid zijn afgenomen. Opvallend is daarbij dat rechtse dictaturen het toch minder lang volhouden dan de linkse. Ik weet dat het weerstand op zal roepen, maar naar mijn mening komt dat omdat linkse dictaturen in wezen geperverteerde utopieën zijn, omdat, anders gezegd, in de oorsprong daarvan niet macht maar rechtvaardigheid de impuls tot handelen bood. Fisk is, onder een lawine van woorden, soms toch ook merkwaardig lucide. Zo als hij schrijft:

De rol die de Staat vervult bij het samenbrengen van zo uiteenlopende groepen van mensen als eigenaars en werknemers binnen het regeringsstelsel maakt het onvermijdelijk dat haar recht aan elk van die groepen onrecht zal aandoen, zij het wellicht niet in dezelfde mate.

Hoe rechtser de rakkers worden – en ze zullen bij dit tij nog wel een tijdje in die richting doorgaan – hoe noodzakelijker en hoe grondiger ook de tegenreacties straks zullen opkomen en uitvallen.

Fisk – hoogleraar aan de Indiana University – is uiteraard het best op de hoogte van de eigen situatie. Het welvarende Amerika kent enorm veel paupers. Reagans 'beleid' was een reactie op een grootse poging om de echte armoede uit Amerika uit te bannen. De veelgesmade Johnson – bij ons vooral bekend als vuilbek, moordenaar en molenaar – stond voor dat idee. Hij slaagde niet, maar hij was wel een eind op weg toen het rijke Amerika zich ongerust begon te voelen en tot tegenmaatregelen overging. Die reactie slaagde wel: tussen 1979 en 1982 nam de echte armoede in de Verenigde Staten met 47% toe. Voor het merendeel daarvan lag de oorzaak in de 'cuts' in de sociale voorzieningen.

Daar zijn wij – op kleinere schaal en vanuit een veel beter uitgangspunt – ook mee bezig. Je daar druk om maken is 'soft'. Maar de counter-balances zijn al op komst. Toch zijn er wel redenen waarom de sociaal-democratie aan hervorming toe is. Die liggen minder in het economische dan in het sociaal-psychologische vlak. Zij zal nu eindelijk eens een redelijke persoonlijkheidscultuur tot stand moeten brengen. Zij hoeft zich niet altijd en alleen te gedragen als het verzamel-punt van de zedelijke lesboeren en opzichters van het heeal. Links kan zich altijd minder makkelijk verkopen dan rechts. Want, laat ik me nu maar eens goed belachelijk maken met dit, juiste, onderscheid: links staat voor rekening houden met een ander, rechts voor het rekening sturen aan de anderen. En dat laatste doen linkse mensen meer dan eens óók, evenals rechtse mensen zich soms bekommeren om anderen. Ze zijn allebei inconsequent, maar die van de linkse mensheid geeft te denken, die van de rechtse leidt tot waardering. Wie als doel heeft schatrijk te worden en dat ook zegt, oogst bewondering als hij na daarin geslaagd te zijn een ziekenhuis financiert

(zonder arm te worden). Wie de armoede uit de wereld zou willen bannen, moet niet rekenen op applaus als hij dat doet vanuit een redelijk gemeubileerde villa, waarin de koelkast gevuld is. Daarom doen echt linkse mensen vaak zo krampachtig en onaangenaam, denk ik.

De rechtse rakkers hebben nog even de tijd.

Toen ik zo rond 1966 als rechter in de rechtbank van Den Bosch een paar keer moest invallen voor strafzittingen, begon ik het te begrijpen: incest was lang niet zo uitzonderlijk als ik en velen dachten. Dat inzicht komt niet vanzelf als men er vanuit zijn opvoeding geen idee van heeft dat het verschijnsel zelfs maar bestaat. Ik denk ook nu nog, dat het merendeel van de ouders niet de minste aanvechting heeft om het met hun kinderen op dat gebied (wat ga ik toch weer vaag te keer) aan te leggen. Tussen broers en zusters ligt het heel anders. Maar wat daar van zij: op een van die strafzittingen stond een boerenman terecht uit, als ik me niet vergis, de streek rond Waalwijk, en op de beschuldiging, die hij niet weersprak, gaf hij als repliek dat het toch vanzelfsprekend was dat de oudste dochter de plaats van de moeder innam als die om welke reden dan ook tijdelijk of blijvend uitviel. De man was zich, ik verzeker het, van geen kwaad bewust. Van weerzin of traumatische ervaringen bij de dochter bleek toen evenmin. Ik was verbijssterd. Tenzij mijn herinnering mij bedriegt (wat ze vaak doet) moest de man worden vrijgesproken omdat de bewezen verklaarde feiten stamden uit de tijd dat de dochter al meerderjarig was geworden, iets waarop de verdachte overigens in het geheel niet gelet had.

Want ons recht stelt incest niet strafbaar. Incest is immers – zo stijf mogelijk gezegd – geslachtelijke omgang tussen zeer nauwe verwanten. Maar broer en zus, mits beiden meerderjarig, kunnen straffeloos met elkaar samenleven als man en vrouw en niet anders is het gesteld in de combinaties vader en dochter en moeder en zoon en zo kan ik nog wel even doorgaan.

Waar het om gaat, laat me het maar ronduit zeggen, is iets heel anders: de afbraak van de mythe: huiselijke intimiteit betekent veiligheid *voor allen*. Eeuwen lang is er voor gevochten dat er een zekere vrijplaats in de wereld zou zijn: het huis waarin het gezin woont. En nu die er is, blijkt het geen vrijplaats voor allen maar een machtscentrum voor één of sommigen te zijn.

Het gezin moet dus opengebroken worden. God, wat een taal sla ik nu uit. Maar dat krijg je als je je met dit soort zaken gaat bezig houden. Als een meisje nee zegt, bedoelt ze nee. Ben je toch gek, dat hangt er net zo van af als wanneer een jongen ja zegt. Maar wat doet dat er allemaal toe. Als het nee of het ja iets anders verbergt, moet dat aan de dag komen. Maar geweld of dreiging hebben daarbij geen functie.

Ik las de gesprekken van Matthieu Galey met Marguerite Yourcenar, met open ogen, en kon mijn ogen niet geloven:

– Hoe denkt u over verkrachting?

– Dat is een misdaad, een van de schandelijkste die er bestaat. Als ik een aanhangster was van de doodstraf, dan zou ik, dat moet ik bekennen, dat een van de misdaden vinden waarop ik die van toepassing zou achten... Maar het gebeurt ook dat ze te verklaren zijn uit een bewust of onbewuste seksuele provocatie van de vrouw.

– Dat is een argument dat aansluit bij dat van de meest 'machistische' mannen.

– Wat mij betreft... Een meisje dat opgemaakt, helemaal opgedoofd en met bijna niets aan staat te liften, is wel heel naïef als ze niet op het ergste is voorbereid. Het vorig jaar is hier een jonge toeriste gaan liften langs de wegen van het Nationale Park, waarvan ze toch moest weten dat die erg verlaten zijn, en ze is door een of andere inbeciele bruit verkracht en vermoord, maar we moeten toch toegeven dat een dergelijk gebrek aan voorzichtigheid aan dwaasheid grenst...

Volgens mij moeten wij niets toegeven dan alleen dat er imbeciele bruten zijn. Je komt ze meestal – ook als frivoool gekleed meisje – niet tegen. En het is ook niet je eigen schuld als je, zo toegerust, zo iemand tegenkomt. Op mijn leeftijd kan ik er toch wel voor uitkomen! Zou ik het in mijn hoofd halen mijzelf gerust te stellen (en tegelijk in onrust te brengen) met de opwindende gedachte: ze vraagt er toch om, dan zou – in redelijkheid en billijkheid – de volgende gedachte toch moeten zijn: maar vraagt ze, wat ze wil vragen, ook aan jón? Anders zou iedere vraag in deze domeinen een openbaar en onherroepelijk aanbod aan iedereen moeten zijn? Kom nou en ga weg.

WOLKEN

Op vijftien november 1991, reizende per trein vanuit Utrecht bestemming Den Haag zo omstreeks drie uur in de namiddag, zie ik uit het raam kijkend links van mij kilometers lang een voorbijtrekkende wolkenfiguratie, waar de zon doorheen schijnt, zo schitterend maar ook zo verschrikkelijk, dat ik wil opstaan en roepen: kijk daarnaar, zie wat er gebeurt. Maar ik durf niet en ik denk: misschien zit ik wel in de verkeerde trein. En dat was ook zo.

PRACHTIG PLAGIAAT

Van het soort algemene uitspraken volgens welke de jeugd niet meer zou kunnen schrijven (en de mensheid niet meer zou kunnen lezen, wat dan trouwens wel goed uitkomt) onderhoud ik mij als het lukt liefst. Want wie weet zit op dit moment, niet eens op een zolderkamertje, de nieuwe Multatuli M/V het boek te voltooien waar de Du Perrons en de Hermansen van de 21ste eeuw en later niet over uitgeschreven raken.

Taal is een fijngeleed instrument, waar echter iedereen gebruik van maakt. Geen wonder dat er daarom wel eens ruw mee omgesprongen wordt. Maar soms denk ik toch dat we, in het geheel genomen, iets zorgvuldiger met de taal omgaan dan met de mensen om ons heen. Wie, verdrinkend, om hulp roept wordt dikwijls in de steek gelaten, maar zo iemand weet wel dat hij 'help', moet roepen en niet 'hoera'. Geen woorden maar daden. Wie zijn mond open doet – behalve om te eten of te gapen – verradt zichzelf onherroepelijk.

Een fijngeleed instrument, ter beschikking van ons allemaal. Een verkeerde komma kan de wereld in opschudding brengen, al wil me daar zo gauw niet een voorbeeld van te binnen schieten. Daarom zoek ik het wat lager op.

De krant van gisteren (*NRC Handelsblad*, 16 november 1991, voorpagina) bevat dit bericht:

Het dragen van autogordels op de achterbank wordt vanaf 1 april volgend jaar verplicht. Dat geldt alleen voor auto's die zijn uitgerust met gordels achterin. Kinderen jonger dan vier jaar mogen vanaf deze datum uitsluitend voorin in een kinderzitje worden vervoerd.

Is wat er staat ook wat bedoeld wordt? Dat is niet uitgesloten. Maar dat betekent dan wel dat die kinderen niet meer in een kinderzitje op de achterbank mogen worden vervoerd, laat staan op die achterbank zittend – met een gordel om als die er is – mee mogen reizen. Als dat niet de bedoeling is, moeten de woorden ‘uitsluitend voorin’ worden omgedraaid: voorin uitsluitend. Wie een wet maakt moet altijd op zulke minuscule tekstproblemen bedacht blijven. En dat is misschien een van de redenen waarom wetsteksten zo lelijk en slecht leesbaar zijn. Dat geldt overigens voornamelijk voor nieuwe wetten en dan nog in het bijzonder als die economische of sociaal-economische situaties beschrijven, voorschrijven of strafbaar stellen. De Code Napoleon, waarnaar ons Nederlands Burgerlijk Wetboek – dat binnenkort ten grave wordt gedragen – was gemodelleerd, hield klare taal in (overigens, paradoxaal genoeg, mede daarom voor velerlei uitleg vatbaar) en was zo mooi dat Stendhal, naar ik talloze malen heb moeten vernemen, er iedere dag een stukje uit las.

(Ik heb toch maar even onderzocht of dat, chronologisch, kon, want wat iedereen van elkaar overschrijft is vaak onzin of onwaar omdat het nooit gecontroleerd wordt – Heine hééft nooit geschreven dat hij als de wereld verging naar Nederland zou afreizen, omdat daar alles vijftig jaar later plaatsvindt. Het kan: 1783-1842.)

Zou het geen bruikbaar idee zijn, zeker voor studenten in de alfa- en gammawetenschappen – die straks, anders dan de betamensen grote kans lopen zich vooral in en door hun geschriften staande te moeten houden: van notulen, commissieverslagen en reclasseringsrapporten naar vonnissen en echte verhalen –, hen het eerste jaar van hun hogere beroepsopleiding geheel te laten besteden aan de leergang: hoe zeg en schrijf ik wat ik zeggen en schrijven wilde én wanneer hoef ik wat ik meen te moeten zeggen en schrijven, te zeggen noch te schrijven omdat het (a) niets inhoudt (b) algemeen bekend is of (c) voor ieder ander dan de spreker of schrijver volstrekt onduidelijk is en blijft.

Diezelfde krant van zoëven heeft op de binnenland-pagina een soort beginselverklaring van de minister van WVC over waarde en onwaarde van overheidsvoorzieningen voor het welzijn van de mensen. Dat het daar zo'n vaart niet meer mee loopt zal iedereen met een beetje taalgevoeligheid reeds uit het tussen welzijn en welvaart aangebrachte onderscheid kunnen opmaken. Vaart mag niet meer.

Er is een brief van de minister en de strekking daarvan is dat er een 'omslag' in het welzijnsbeleid moet worden 'gemaakt'. Een omslag maken lijkt voor mij het meest op het kaffen van schoolboeken en het professioneel verzorgen van de buitenkant van boekwerken, maar ik moet als ik eerlijk ben toegeven dat ik begrijp wat er bedoeld wordt. Maar al spoedig daarna schiet mijn begrip wel te kort:

... Bureaucratisering, professionalisering en verkokering maken dat bepaalde groepen of bepaalde hulpvragen zelden beperkt zijn tot een aspect van het bestaan. Sommige hulpvragen worden niet als zodanig herkend, laat staan gehoord... Iemand die een beroep doet op voorzieningen dreigt daardoor in een fuik terecht te komen.

Ik beperk de opkomende lust tot vragen zo veel mogelijk: hóe spelen die drie verschrikkelikheden (waarvan de laatste nog niet in Van Dale voorkomt; daar moeten we het met verkoking doen) het klaar om mensen en vragen – die blijkbaar op een lijn gesteld kunnen worden – te doen uitgroeien tot meer dan een aspect van het bestaan? Als een vraag helemaal niet gehoord wordt, kan ze vanzelfsprekend ook niet als een bepaald soort vraag, in dit geval dus een hulpvraag, herkend worden. Is dat 'laat staan' daarom geen onzin? En waarom dreigt wie een voorziening aanvraagt in een fuik terecht te komen en wat doe je in zo'n fuik? En zo kan ik doorgaan. Doe het niet.

Heel bekend: ieder beroep, iedere bezigheid heeft zijn jargon. Daarbij spannen twee soorten van beoefenaars de kroon: degenen die voor de mensen buiten het vak iets te verbergen hebben: het inbrekersgilde, de fraudeurs, de spionnen en de spionnenvangers en vervolgens degenen die het in hun beroep mede moeten hebben van het indruk maken op anderen: de medische beroepen in ruime zin, waarbij iemand terminaal is als hij op sterven ligt, de beroepen van hogere ambtenaren, waar als de dingen gewoon gezegd zouden worden iedereen zou merken dat ze of niets inhouden of, heel soms, veel meer dan eruit begrepen mag worden, en de juridische, waar ik het al eens over gehad heb. Maar als ik erover nadenk overvalt mij de gedachte dat die twee groepen ten dele samenvallen.

Heel opmerkelijk. Soms herkent de vakgenoot als gevolg van gewenning zijn eigen taal niet meer als die wél functioneel is, als ze wel duidelijk en mooi is en zelfs al die eigenschappen in zich verenigt. Dan moet er een verlicht buitenstaander komen om hem daarop te wijzen. In zijn hoedanigheid van verhuurder van een woonhuis binnen de grachten-gordel te Amsterdam, heeft Maarten 't Hart naar aanleiding van een hoog oplopend conflict met een huurder (die daarna ook in boekvorm van zich af is gaan bijten) de hele Nederlandse huurwetgeving voor woonruimtes aan een kritische, maar opbouwende beschouwing onderworpen. (*Het uur tussen hond en wolf*, 5e druk, oktober 1987.) Het komt ten slotte tot een dagvaarding, waarbij zijn advocate wegens wanprestatie van de huurder ontbinding van de met deze gesloten huurovereenkomst vordert. Iedere jurist weet hoe het einde van een dagvaarding in zo'n zaak eruit ziet. En we doen het ook allemaal op dezelfde – ik zou bijna zeggen, maar dat is een béétje overdreven, sinds eeuwen van vader op zoon en dochter – overgeleverde manier. Met precies dezelfde woorden. We schrijven het van elkaar over en als dat even niet lukt pakken we de modelboeken erbij: Stokvis, zes delen, daarvan deel V, 1949, no. 43 blz. 131 of Van de Honert, 1953, blz. 38.

Daar staat het (op een haartje na) letterlijk. Maar ik beseftte maar niet welk een mooie, gespierde taal wij getrouwelijk overnamen van onze voorouders tot Maarten 't Hart ons er op kwam wijzen. En zo snel als zijn advocate kan overschrijven. Hoor maar (of lees: blz. 126-127):

Mijn advocate stelde binnen een paar dagen een sublieme dagvaarding op van zeven pagina's. Daarin schreef zij tot slot: Mitsdien het U Edelachtbare Heer Kantonrechter behage bij vonnis uitvoerbaar bij voorraad, voor zover de wet zulks toelaat, te ontbinden althans ontbonden te verklaren op grond van wanprestatie door gedaagde gepleegd, de hierboven omschreven huurovereenkomst en gedaagde te veroordelen binnen 2×24 uur na betekening van het ten deze te wijten vonnis de betreffende perceels-gedeelten met alle van zijntewege daarin aanwezige personen en/of goederen te verlaten en te ontruimen, met overgifte van de sleutels, en al hetgeen tot het gehuurde behoort, ter vrije en algehele beschikking van eiser te stellen met machtiging op laatstgenoemde om voor het geval gedaagde met deze bevolen ontruiming in gebreke mocht blijven, deze zelf te doen bewerkstelligen, desnoods met behulp van de sterke arm.

Het is inderdaad machtig mooi. Maar het is ook duidelijk dat ons voor de compositie van zulke gebeitelde volzinnen ten minste de tijd ontbreekt. Ik verlies mij in een detail als ik, tot slot, vaststel dat advocaten het altijd hebben over: ten deze en rechters over: te dezen. Het eerste klinkt veel mooier, het tweede is correct. Wat dan te kiezen? Het laatste!

DE OCHTENDEN

Een post-feministisch verslag

Het heeft mijn zicht op de werkelijkheid heel lang vertroebeld: vanaf mijn jongste jaren hebben de vrouwen die ik mee maakte altijd meer indruk op mij gemaakt dan de mannen. Dat is er de reden van dat het zo lang geduurd heeft voor ik begreep dat het nieuwe feminisme niet op los zand was gebouwd. *Ce que femme veut Dieu le veut*, ging mij, afkomstig als het was van die hypocriete Fransen, een flink stuk te ver, maar dan vooral omdat vrouwen gelukkig lang niet altijd willen of niet willen wat de God uit de boekjes wil of niet wil. Het moet een beetje spannend blijven.

Toen de echte situatie tot mij doordrong was ik razend en radeloos. Ik mag niet overdrijven. Mannen en vrouwen hebben toch dit gemeen dat zij vaker niet dan wel deugen, maar een vrouw die niet deugt is meestal meer de moeite waard dan haar mannelijke soortgenoot. Kleurloze vrouwen zijn er, vrees ik, ongeveer evenveel als kleurloze mannen, maar als vrouwen kleur hebben is die vaak rijker aan varianten dan die van een man. Het hoeft bij haar niet altijd en dwingend over macht, seks of geld te gaan.

Ik heb er een gekend. Mijn hospita. Telkens als ik sinds al die jaren studenten de lof van de vrije kamer hoor verkondigen, denk ik: ze weten niet beter. Een korte impressie. En het is maar een voorbeeld.

Ze waren lid van de VPRO. Die was toen nog christelijk, maar voor hen viel de nadruk duidelijk op het vrijzinnige daarvan. De zoon, ongeveer van mijn leeftijd, studeerde elders wis- en natuurkunde en was daarin erg knap. Dochter Elly bezocht de gemeentelijke H.B.S. en had moeite met op tijd opstaan (als student stond ik nooit tijdig op en hoorde

dus hoe haar moeder, oneindig geduldig, met tussenpozen van ongeveer 90 seconden, bleef proberen haar naar school te lokken). De familie vond zich in het muzikale: de klassieke muziek. Twee speelden er viool, twee piano. Ze waren alleen kwaad op elkaar als er een 'in de fout' ging. Ik merkte dat nooit. Maar ik luisterde, uren lang. En was gelukkig.

Ik had in die tijd *De Avonden* van Simon van het Reve gelezen. Ik heb dat boek later nooit meer opnieuw gelezen, omdat ik zo bang was dat het tegen zou vallen. Want het had een diepe indruk op mij gemaakt. De intense triestheid ervan moet men plaatsen in het kader van die troosteloze winteravonden uit de oorlogstijd, toen we nog zonder echte verwachting zaten uit te zien naar betere tijden, in halfverlichte, slecht verwarmde huiskamers, zonder vertier, met zelfs geen Kazan of Van der Togt met een spelletje op televisie. De tijd was spannend, ja, en onvergetelijk, maar ook, bij tijden, onvoorstelbaar saai.

En kort daarna opeens die zondagochtenden in dat pension. Niet meer naar de kerk. Dat leerde ik daar, zonder dwang, zoetjes aan af. Wat hadden die daar in de kerk eigenlijk te bieden? De la musique avant toute chose: Händel, Bach, Mozart. Ik zat er en luisterde. Ik hoorde erbij al nam ik geen deel.

En zij was misschien, ik kon dat amper beoordelen, technisch de minst begaafde van die vier. Maar ze had het charisma van de bevlogene, die, ik weet dat het overdreven klinkt, door schoonheid echt ontroerde. Zij speelde piano alsof zij nooit zou sterven. Een paar dagen terug hebben wij haar – 89 jaar oud – naar haar graf gebracht. Wit setzen uns mit Tränen nieder, was de slotzang. Het waren geen tranen van opstandig verdriet, maar van trots en herkenning.

Ik wil niemand misleiden. Ik was en ben muzikaal een analabeet. De achtermiddag van die faun van Debussy is mij al veel te modern. Maar de ochtenden, die waren het herstel. De echte restauratie van de avonden van weleer.

En ze was super-intelligent. Wat dat betreft en ook een beetje naar uiterlijk, had ze wat weg van Renate Rubinstein. Maar of ze wel veel school heeft gelopen, betwijfel ik. En elk sarcasme was haar vreemd. Ze kon verdrietig zijn en heel soms boos, maar zelden heb ik iemand meegemaakt die zo levensblij was en echt tolerant. Ik dacht dat ze gelukkig was en dat zal ook wel zo geweest zijn, maar — ik spreek nu over de jaren kort na 1945 — het is nooit in mijn stomme kop opgekomen dat zij als joodse vrouw toen net een verschrikkelijke tijd achter de rug had.

Onlangs kreeg ik een aantal oude interviews te lezen, afgenomen van mensen die aan het Nieuwe Burgerlijk Wetboek hadden meegewerkt. Een van de belangrijkste medewerkers daaraan is zeker Arthur Hartkamp. Uit het interview van hem (H) met zijn ondervrager (N) citeer ik deze passages:

N: Uw collega, advocaat-generaal en tevens jurist-dichter Jan Leijten, noemde uw *10 leerzame gedichten* een bedenkelijk verschijnsel. Aangezien ik hem ken als een zeer vrijmoedig man was het voor mij de vraag of hij zich nu zorgen maakt over de dichtkunst of over het recht.

H: Volgens mij maakt hij zich nergens zorgen over en was het gewoon een grapje. Ik kan mij niet indenken dat een man als Jan Leijten het naar zou vinden als wettelijke en andere dorknopers zich ook blijken bezig te houden met poëzie of wat daarop lijkt. Weliswaar kan het inderdaad zijn dat het niet geslaagd genoemd kan worden, maar misschien is het toch beter dat je zoiets probeert, en het niet goed doet, dan dat je het helemaal niet probeert.

N: Jan Leijten heeft overigens een stukje geschreven in NJB 1977... Hij traceert het verband (tussen juristerij en poëzie, L.) tot het feit dat je als jurist continu zo rationeel zou moeten zijn en dat dan compenseert in de dichtkunst waar zijns inziens de pathos meer de vrije teugel gelaten kan worden.

H: Dat zie je ook wel in zijn conclusies voor de Hoge Raad.

Hij is de meest emotioneel schrijvende advocaat-generaal. Hij is heel emotioneel, laat het ook altijd de vrije loop. Dat vindt hij goed. Ik denk dat hij in zoverre heel goed past in deze trend op het feminisme. Dat zie je ook trouwens bij het NJB, Dorien Pessers en haar vriendinnen.

N: En Henc van Maarseveen?

H: Henc van Maarseveen, die zich ook inderdaad feminist noemt, schrijft ook emotioneel, want men vindt in die kring, en daar is ook veel voor te zeggen, dat je je niet zo moet laten inpakken door de heersende masculine methode en een beetje vrijer je gevoel eens moet kunnen laten spreken. Hoewel ik niet weet of Leijten zich feminist zou willen laten noemen, heeft hij zich deze eigenschap ook zeker eigen gemaakt.

Ik begrijp heel goed dat dit alles niet eenvoudig als compliment bedoeld is, maar toch heeft Arthur Hartkamp in deze passages erg trefzeker aangeduid wat mij inzake het feminisme beroert. Ik weet nog steeds niet of ik feminist ben.

Wat ik wel weet, is dit: die vrouw die toevallig mijn levenspad kruiste, die hospita, voor mij is zij een vorstin.

DE NACHTEN

*Laat mij nu oud zijn, maar dit weet ik zeker:
eens was het feest. Eens leefden wij te kust,
te keur. Verrukkelijk. En nadert nu de wreker,
de beulsknecht met de zeis, de doder aller lust,
als jij het al vergat, zeg ik het eens te met:
de nachten waren lang en vorstelijk het bed.*

*'k Ben nu verdrietig. Maar ik ben niet kwaad.
Liefde was heerlijk. Haat is haat.*

VOND JE HET LEUK?

Dat vroegen ze aan de beul toen hij wegens afschaffing van de doodstraf met vervroegd pensioen ging. En hij antwoordde: Ja, ik heb mijn werk steeds met veel plezier gedaan, al was het lang niet altijd even makkelijk. Sommigen stribbelden nogal tegen. Maar uiteindelijk hebben ze allemaal de nek gebogen.

Hij is een echte doorzetter, voegde zijn vrouw er trots aan toe. Het bestuur had haar niet vergeten. Ze kreeg een prachtig boeket bloemen. Vlijtige Liesjes zaten er ook bij.

Only a fool breaks his own neck.

Ik wil maar zeggen dat sommige vragen met goed fatsoen niet eens gesteld kunnen worden. De strafrechter zit in het midden: hij vangt de boeven niet, dat doen anderen en hij trekt de lus van het touw niet aan. Dat is ook minder intellectueel werk. Maar toch houdt ook hij zijn handen niet schoon. Heelmeesters bezorgen hun patiënten pijn om hen weer heel te maken. Dat lukt nogal eens. (Straf)rechters bezorgen de verdachte pijn om de samenleving te beschermen en de slachtoffers voldoening te geven. Er zijn niet veel dromers meer die volhouden dat ook die pijn er is om de gepijnigde zelf te helen.

Wie iemand leed mag of zelfs moet toebrengen ter wille van iets of iemand buiten die persoon zelf gelegen, staat een beetje naast de gewone orde der dingen. Hij heeft te maken met en te oordelen over schuld en verwijtbaarheid. Of met de veiligheid van anderen. Dat laatste is wel een heel wat simpeler criterium, maar we werken er liever niet mee want het geeft ook nog eens een slecht geweten. De veiligheid van anderen kan er bij gebaat zijn dat aan iemand die evident niet schuldig is

opzettelijk pijn wordt toegebracht, bijvoorbeeld in de vorm van vrijheidsbeneming.

Er is ooit in de Verenigde Staten een boek uitgekomen met een titel die in het Nederlands vertaald zou luiden: Zijn rechters ook mensen? (*Are judges human?*) Als je het boek niet leest, kun je met zo'n vraag twee heel verschillende kanten op. Als wij het hebben over menselijkheid kan dat begrip een positieve maar ook een negatieve lading hebben. De afscheidsrede van de Nijmeegse hoogleraar Zwanikken had als titel: Psychiatrie is mensenwerk. Het komt er op neer dat je niet al te veel van de psychiater moet verwachten: hij is ook 'maar' een mens en fouten maken hoort bij mensen (*errare humanum*). Andere keren echter wordt het menselijke gezien als de volle maat der dingen. Menselijk handelen is dan goed handelen, fatsoenlijk met anderen omspringen.

Het is maar goed dat niemand, en dus ook de rechter niet, weet hoe het zit met schuld en onschuld. Het is maar goed dat wij ook in dat opzicht op de uiterlijke verschijningsvorm afgaan, tenzij alles er op wijst dat het anders moet. Want een volmaakt inzicht in schuld en onschuld zou naar mijn angstige maar vaste overtuiging veel rechters tot verdachten en veel verdachten tot rechters maken. Maar misschien meet ik daarbij te veel aan mijzelf af.

Vond je het leuk? Een mens is meer en anders dan zijn ambt, zijn beroep (en, zoals gezien, soms ook minder). 'Het' zou ook op dat andere kunnen slaan. Het is verschrikkelijk moeilijk om te vergelijken, want van de dingen die je moet vergelijken staat er maar één enigszins vast: jouw leven. En waar het mee vergeleken moet worden: jouw niet-leven, dat is een onbekende. Wat doen dan de mensen die, volkomen rationeel, na afweging, zichzelf doden? Ze gaan ervan uit, denk ik, dat het niets, het dood zijn, geen negatieve én geen positieve waarde heeft en dat hun leven of hun toekomstige leven wel negatief is of zal worden. Ik denk dat het eerste een slag in de

lucht is, maar niet een die dwazer is dan die welke wij regelmatig slaan.

Als ik zoiets aan het opschrijven ben, bevangt mij het bijna niet te overwinnen verlangen er iets heel ordinairs, aards en platvloers tegen aan te gooien. Precies het tegenovergestelde trouwens van wat mij haast even vaak overkomt: als ze hoorbaar denken: wat een clown is dat, werp ik iets heel moois in de arena. Was het niet Reve, die toen hij nog anders heette en met Hanny Michaelis getrouwd was, met haar afspraak dat ze zo vaak er aan de voordeur gebeld werd op de piano een prelude van Chopin zou gaan spelen, dan zou de bezoeker al bij binnenkomst merken dat zij ook niet direct van de straat waren. Als het helemaal mis dreigt te gaan, heb ik altijd Hegels uil van Minerva bij de hand. En die schemering.

Maar nu zit ik aan de andere kant van het schouwtoneel. Het verhevene is in werkelijkheid meestal een heel eind verwijderd van het bespottelijke, maar ze horen allebei bij één mens thuis en soms is het verhevene bespottelijk en het bespottelijke verheven. Die ene stap is dan niet eens nodig.

Vond je het leuk? Ik heb ooit een paar versregels geschreven die dat thema aansneden. Dat was in mijn jeugd. En de jeugd – pas op voor algemeenheden: ik in mijn jeugd dus – is zwaar(moedig) van verwachtingen. Ik schreef:

*Een teug verrukking op een kruik verdriet,
dat is het leven waar ik bij blijf zweren.*

Blijf zweren. En dat was toch nog maar het begin. Het klonk, als ik het zelf zeggen mag, wat majestueus maar ook wat theatraal (is dat wel een echte tegenstelling?). Ouder geworden kwamen er voor een gelijksoortig idee triviale beelden in mij oprijzen. Zo triviaal dat ik mij er wat voor schaam. Maar ik heb de laatste tijd al zoveel dingen ter publicatie op papier gezet die ik op een rechters-receptie niet eens zou durven aan-

roeren, dat ik de schaamte voorbij ben geraakt. En vooruit
dus maar:

*Sit transit gloria mundi:
eenmaal zondag, telkens lundi.*

Eén teug verrukking? De kruik is bijna leeg. Het waren er heel
wat meer. Maar het saldo?

REGISTER VAN EIGENNAMEN

- Aafjes, Bertus 12, 13
 Abrahams, William 165
 Achilles 47
 Adler, Alfred 47
 Allende, Salvador 113
 Amerongen, Martin van 64
 Andree, S.A. 75
 Apuleius 55
 Aquino, Thomas van 20
 Aron, Raymond 78
 Arrow, Kenneth Joseph 86
 Asser 90, 129, 133
 Bach, Johann Sebastian 189
 Barthelme, Donald 42
 Beenhakker, Leo 148
 Belinfante, A.D. 100
 Bie, Wim de 144, 145
 Blair, Eric zie Orwell, George
 Blatter, Sief 148
 Bloem, J.C. 117
 Boutens, P.C. 117
 Brakman, Willem 43, 44
 Brandenburg, Angenies 89
 Bregstein, M.H. 88
 Brezjnev, Leonid 80, 114
 Brinkman, L.C. 81, 88
 Brouwer, A.Th. 146
 Büch, Boudewijn 67
 Burns, John Horne 41
 Bush, George 87
 Bushel, Tony 55
 Cameron, K.N. 122, 123
 Camus, Albert 110
 Capote, Truman 41, 48, 49
 Cardozo, Benjamin N. 88
 Carré, John le 57
 Céline, Louis-Ferdinand 118
 Chateaubriand, F.R. de 80
 Chopin, Frédéric 195
 Chroesjtsjov, Nikita 80
 Churchill, Sir Winston 55, 81, 167
 Clarke, Gerald 49
 Cleveringa, R.P. 103
 Cricks, Bernard 165
 Dales, C.I. 81
 Dali, Salvador 168, 169
 Davids, Tineke 81
 Debreu, Gérard 86
 Debussy, Claude 189
 Deijssel, Lodewijk van 34, 117
 Delfgaauw, Bernard 64, 65
 Dickens, Charles 13
 Donner, J. 99
 Douwes Dekker, Eduard 119, 160
 Douwes Dekker, Tine 160
 Dowling, H.M. 122
 Dries, N.C.M.A. van den 104, 105
 Dubcek, Alexander 82
 Dubois, Pierre H., 11, 12
 Einstein, Albert 34
 Eisenhower, Dwight D. 42
 Engelman, Jan 119, 120
 Erasmus 23
 Esser, Jozef 88
 Fisk, Milton 176, 177
 France, Anatole 173
 Franssen, Dick 60
 Franz Josef, keizer 75
 Freud, Sigmund 11, 47
 Galey, Matthieu 180
 Gerwen, Walter van 8
 Godwin, William 125
 Goethe, Johann Wolfgang 51, 67
 Goncourt, Edmond en Jules de 27
 Gorbatsjov, Michail 80, 113, 114
 Gossaert, Geerten (F.C. Gerretson) 120
 Greene, Graham 57
 Gruyters, J.P.A. 86
 Händel, Georg Friedrich 109, 189
 Hanegem, Willem van 148
 Hart, H.L.A. 67
 Hart, Maarten 't 54, 186, 187
 Hartkamp, Arthur 190, 191
 Havel, Vaclav 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83
 Haveman, Mariëtte 48, 49
 Hayworth, Rita 47

- Heerden, J. van 21, 47
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 195
 Heijne, Bas 49
 Heine, Heinrich 51, 52, 53, 118, 184
 Herodes 115
 Hitler, Adolf 80, 102
 Holmes, Richard 122, 123, 124
 Honecker, Erich 60
 Honert, J. van den 186
 Hooning, Th.J. 165
 Heineken, Freddie 152
 Hughes, Robert 20
 Jacobs, Bert 147, 148
 Jeltsin, Boris 114
 Jherings, Rudolf von 13
 Johannes de Doper 115
 Johnson, Lyndon B. 177
 Jong, Lou de 100
 Justice Buller 20, 69
 Justinianus, keizer 45
 Kampman, J.G. 14
 Kant, Immanuel 25, 26, 34, 107
 Kazan, Hans 189
 Kelk, C.J. 84
 Kennedy, Jacqueline 41
 Kennedy, John F. 41, 42
 Keynes, John Maynard 86
 Klazien uit Zalk 85
 Kohl, Helmut 87
 Kok, W. 87
 Kool, Halbo C. 84
 Kooten, Kees van 144, 145
 Krol, Gerrit 26
 Lamartine, A. de 80
 Langemeijer, G.E.M. 88, 89
 Larenz, Karl 88
 Lenin, V.I. 60, 80, 115, 163
 Leopold, J.H. 117
 Levi, Primo 164
 Loon, J. van 165
 Lubbers, R.F.M. 56, 81
 Maarseveen, Henc van 191
 Magnaud, 'Le president' 88
 Magnusson, Lars Erik 62
 Mailer, Norman 41
 Malraux, André 80
 Mandela, Nelson 80
 Marsman, H. 117, 120
 Martens, W. 87
 Marx, Karl 87
 Mazel, P.E. 100, 102, 103, 104, 105
 Meckmann, J.L.M. 105
 Meijers, E.M. 67, 88, 89, 103
 Menten, P. 94
 Menthon Bake, R.W.J.C. 105
 Michaelis, Hanny 195
 Mill, John Stuart 25, 44, 116
 Miller, Arthur 39
 Mitterrand, François 87
 Modrow, Hans 60
 Molière 91, 125
 Montesquieu, C.-L. de 39
 Moszkowicz sr., Max 135
 Mostar, Herrmann 76
 Mozart, Wolfgang Amadeus 189
 Multatuli, zie Douwes Dekker, Eduard
 Murillo, Bartolomé Esteban 30
 Nabokov, V.V. 135
 Nanninga, Dick 147
 Nijhoff, Martinus 117, 118
 Nijs, Rob de 137
 Noordervliet, Nelleke 160, 162, 164
 Offermans, Cyrille 63
 O'Hara, John 24
 Olivier, Sir Laurence 54
 Oorschot, Geert van 50
 Orwell, George 7, 11, 14, 42, 118, 165, 166, 167, 168, 169, 170
 Pannick, David 20, 67, 69, 73, 74
 Pen, Jan 85, 86, 87, 88, 90
 Perron, E. du 12, 84
 Pessers, Dorien 191
 Perit, Ch.J.J.M. 153
 Picasso, Pablo 52, 118
 Pitigrilli 141
 Plas, Michel van der 146
 Popov, Oleg 60, 61
 Pound, Ezra 118
 Rabelais, F. 91
 Reagan, Nancy 47
 Reagan, Ronald 47, 177
 Reve, Gerard 27, 189, 195
 Robbe-Grillet, Alain 42
 Robson, Bobby 148
 Roethof, H. 22
 Roland Holst, A. 117
 Rombach, J. 101
 Romein, Jan 89, 90
 Romein-Verschoor, Annie 89, 90
 Rousseau, Jean-Jacques 91
 Rubinstein, Renate 189
 Run, Herman van 64
 Rutgers, V.R. 101
 Sarraute, Nathalie 42

- Sartre, J.P. 78, 170
 Schaepman, Herman 80
 Scholten, Paul 67, 71, 88, 89, 90, 106
 Scholten, Arnold 88
 Schoonebeek, P. 145
 Schoordijk, H.C.F. 88
 Schrieke, J.J. 99, 100, 104
 Seyss-Inquart, A. 102
 Shelden, Michael 165
 Shelley, Percy Bysshe 118, 122, 123, 124,
 125
 Shelley (geb. Westbrook), Harriet 118,
 124, 125
 Shelly (geb. Wollstonecraft), Mary 125
 Simonis, A.J. 166
 Sjavit, Ari 62
 Slauerhoff, J.J. 117
 Smith, Adam 87
 Sorell, Rene 19
 Sorell, Tom 19
 Stalin, Josif 80, 167
 Stansky, Peter 165
 Stassinopoulos Huffington, A. 52
 Steenkamp, P.A.J.M. 52
 Stendhal 184
 Stokvis, Benno J. 186
 Taverne, B.M. 101, 105
 Telders, B.M. 106
 Tinbergen, N. 85
 Togt, Hans van der 189
 Tolstoi, Andrey 22
 Tolstoi, Leo 22
 Tolstoi, Ljev 15, 21, 22, 118
 Trotzky, Lev 167
 Troyat, Henri 22
 Uyl, J. den 52, 81, 86
 Veblen, Thorstein Bunde 85
 Venema, Adriaan 11
 Vestdijk, Simon 11
 Vidal, Gore 24, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47
 Visser, Lodewijk 102, 103, 105
 Voltaire 91
 Vries, B. de 166
 Wadepuhl, Walter 52
 Walras, Léon 86, 87, 91
 Warburg, E.J. 169
 Warhol, Andy 48, 49
 Waugh, Evelyn 118
 Weitjens, W.M.A. 105, 106
 Werumeus Buning, J.W.F. 117, 118
 Wiarda, Gerard J. 88
 Wiel, A.M. van de 100
 Winter, Reiner de 71
 Whitehead, Alfred 42
 Williams, Tennessee 41
 Wittgenstein, Ludwig 21, 22
 Wodehouse, P.G. 118
 Woolf, Virginia 125
 Yourcenar, Marguerite 180
 Zwanikken, G.J. 194

COLOFON

De verschrikkelijke eenzaamheid van de inbreker
werd in opdracht van Uitgeverij Balans te Amsterdam
gezet uit de letter Sabon bij atelier de composition
Graphique '84 te Amsterdam, gedrukt bij drukkerij
C. Haasbeek te Alphen aan de Rijn en gebonden bij
Binderij Van Wijk te Utrecht.

Het ontwerp van omslag en binnenwerk is van de hand
van Robert Nix.

De foto op het omslag is gemaakt door *De Gelderlander*.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE
BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Leijten, Jan

De verschrikkelijke eenzaamheid van de inbreker /
Jan Leijten. – Amsterdam, Balans

Met reg.

ISBN 90-5018-157-0 geb.

NUGI 691

Trefw.: recht ; opstellen

In deze reeks verschijnen:

Antoine Bodar

Gezellin van de stilte

ISBN 90 5018 156 2

Johan Polak

Bloei der decadence

2de druk ISBN 90 5018 125 2

Johan Polak

Het oude beden

ISBN 90 5018 155 4

ISBN 90 5018 157 0
UITGEVERIJ BALANS

ISBN 90-5018-157-0

9 789050 181570